

Hofjes van Hendrick de Keyser

jaarartikel 2020

Wouter van Elburg en Niek Smit

Hofjes van Hendrick de Keyser

jaarartikel 2020

De hofjes van Vereniging Hendrick de Keyser

Hofjes zijn een typisch Nederlands verschijnsel. Op talloze plekken in ons land kan het hofje, een woonvorm ontstaan uit liefdadigheid, worden gevonden. Steden als Amsterdam, Den Haag, Haarlem, Leiden en Groningen staan niet alleen in Nederland bekend als ‘hofjessteden’, maar worden er ook internationaal om geroemd. Het is niet voor niets dat het woord ‘hofje’ moeilijk kan worden vertaald. Al in de zestiende eeuw merkten buitenlandse reizigers in Nederlandse steden de vele liefdadigheidsinstellingen op, iets wat zij vaak vanuit hun eigen landen niet kenden. In veel reisverslagen wordt de naastenzorg aangehaald als een specifiek ‘Nederlandse’ eigenschap.

Met de recente aanwinst van het Teylers Hofje in Haarlem mag Vereniging Hendrick de Keyser zich de grootste hofjesbezitter van het land noemen. In totaal bezit de Vereniging nu dertien historische hofjes, proveniershuizen of verwante objecten, met in totaal 185 verhuurde eenheden. Dat is reden genoeg voor ons, om hier eens een artikel aan te wijden. Want wat is een hofje precies? Waar komt het vandaan? Voor wie was het hofje bedoeld? Wie was of waren verantwoordelijk voor de bouw? Aan de hand van de hofjes van Vereniging Hendrick de Keyser, volgt een kleine rondgang door de geschiedenis van het hofje in Nederland.

De definitie en het ontstaan van hofjes

Het Nederlandse hofje kan worden gedefinieerd als een beschutte woonvorm, gesticht door particulieren, de kerk of liefdadigheidsinstellen, waarbij het motief van de stichters was om de bewoners een onbezorgde oude dag te verschaffen. De bewoners waren meestal oudere arme vrouwen of weduwen, behorend tot een bepaalde geloofsrichting. De naam hofje zelf, is een afgeleide van het woord ‘hof’, dat van oorsprong werd gebruikt om een tuin mee aan te duiden. In Vlaanderen is de term hier nog steeds voor in gebruik, in Nederland duidt het woord tegenwoordig meer op de algemene verschijningsvorm van het hofje als woonvorm waarbij woningen in een carré zijn gelegen aan een binnentuin. Er zijn echter verschillende verschijningsvormen, waarover later meer.

De meeste hofjes in Nederland dateren uit de zeventiende en achttiende eeuw. Het verschijnsel heeft echter wortels in de late middeleeuwen. In deze periode verstedelijkte de Nederlandse samenleving in rap tempo. Met het toenemende aantal inwoners van de steden, nam ook de behoefte aan gemeenschappelijke zorgvoorzieningen toe. Een groot gedeelte van deze voorzieningen werd verzorgd door de kerk. Deze predikte naastenliefde en barmhartigheid en bood via parochies, kloosters en gasthuizen vormen van zorg en ondersteuning voor reizigers, zieken en de allerarmsten. Met name de stedelijke gasthuizen en het armenbestuur van de kerk, ook wel de ‘Heilige Geest’ genoemd, groeiden uit tot forse door leken beheerde zorginstellingen.

Voor bejaarde burgers zonder veel bezit, betekende ouder worden een kans op verarming. Als men niet meer kon werken of de kostwinnende echtgenoot overleed, viel het inkomen weg. Veel ouderen waren daarom aangewezen op familieleden en de naaste omgeving. Men kon de verzorgde oude dag ook veilig stellen door als ‘kostkoper’ of ‘provenier’ bezit te schenken aan een klooster of gasthuis, in ruil voor inwoning en verzorging. Op geregelde tijden werden ‘preuven’ aan deze kostgangers uitgedeeld. Dit kon een zakgeld zijn, maar ook levensbenodigdheden zoals brood, melk en turf. Alleenstaanden konden eventueel intrekken in het klooster, iets wat vooral door vrouwen werd gedaan. Zij vormden ook begijnhoven buiten de klooster-gemeenschappen.

01 De Bethlehemsvergadering in Kampen, omstreeks 1920 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

02 Het Proveniershuis van Schiedam in de vroege twintigste eeuw (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

03 Twintig proveniershuizen, gebouwd voor het Elisabeth Gasthuis aan het Groot Heilig-land in Haarlem, 1907 (collectie Noord-Hollands Archief)

04 Het monumentale Teylers Hofje in Haarlem, 1930 (collectie Noord-Hollands Archief)

01

02

03

04

05

05 Het Hofje van Gratie in Delft, gebouwd langs de straat, tekening door Abraham Rademaker, omstreeks 1730 (collectie Gemeentearchief Delft)

06 Twee zeventiende-eeuwse huurhuizen in Hoorn met daarnaast de ingang van het Claes Stapels Hofje, 1917 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

07 Gedeelde binnenplaats van het Hofje van Raep (rechts) en het Bossche Hofje (links) in Amsterdam, tekening door Gerrit Lamberts, 1816 (collectie Stadsarchief Amsterdam)

08 Het Heilige Geest Hofje in Naaldwijk (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

06

08

07

Naast deze verschillende vormen van opvang, komen vanaf de veertiende eeuw particulier gestichte 'hofjes' voor, zoals de 'Godscameren' in Utrecht of de 'vergaderingen' in Kampen. Vaak ging dit om niet meer dan eenvoudige armenwoningen achter op een erf die 'om niet' werden bewoond. Uit deze vorm van naastenliefde ontwikkelden zich kleinschalige hofjes van weldadigheid, bedoeld voor een wisselend klein aantal bewoners die hulp nodig hadden om op hun oude dag het hoofd boven water te houden. Vanaf de zestiende eeuw werden er steeds meer van dergelijke hofjes gesticht door rijke kooplieden.

Met de Reformatie in de late zestiende eeuw verdwenen de kloosterorden in de Noordelijke Nederlanden. Op initiatief van de stedelijke overheid werden proveniershuizen en oude mannen- en vrouwenhuizen gesticht, vaak op voormalige kloosterterreinen. Hierbij werd voortgebouwd op de traditie van de gasthuizen en hofjes uit de middeleeuwen, maar het karakter van deze instellingen werd grootschaliger. Proveniershuizen waren strikt genomen geen instellingen van liefdadigheid. Een provenier was iemand van middelbare leeftijd die zich tegen een vast bedrag inkocht in een tehuis. Was men toegelaten dan waren kost en inwoning gratis tot overlijden. Om dit betaalbaar te houden was het van belang de inkoopssom goed te beleggen en geen al te jonge mensen toe te laten.

De zeventiende en de achttiende eeuw worden gezien als de bloeitijd van het Nederlandse hofje. De aaneenschakeling van kleine woningen binnen een architectonisch kader werd de gebruikelijke opzet. De plaatselijke stadsbouwmeester of stadstimmerman werd vaak ingezet en in sommige gevallen vormde de bouw van hofjes zelfs het werk van 'architecten'. Het hofje kreeg hierdoor soms architectonische allure. Voor deze tijd waren de meeste hofjes veelal bescheiden van opzet en niet opvallend in het straatbeeld.

Architectuur en typologie

Hoewel door de betekenis van het woord hofje gesuggereerd wordt dat hofjeswoningen standaard rondom een binnentuin liggen, is dat niet altijd het geval. De vormgeving is afhankelijk van de plaats, de ouderdom en de grootte van het hofje. De Nederlandse hofjes kunnen worden opgedeeld in drie verschillende types: het hofje aan de straat, het hofje aan een plaats of pleintje en het hofje rondom een binnentuin.

In de kleinste variant staan de hofjeswoningen aan de straat in de openbare ruimte. Stedenbouwkundig vormen dergelijke hofjes geen eigen entiteit, de woningen gaan op in het stedelijk weefsel. De hofjes aan de straat bestaan meestal slechts uit enkele éénkamerwoningen (ook wel 'cameren' genoemd), al dan niet voorzien van een eigen voordeur. Soms is aan de achterzijde een klein erf of gang, waar een eenvoudige pomp, een gemeenschappelijk secrete en een turfhok staan. Het komt bij dergelijke weinig in het oog lopende hofjes ook voor dat de woningen tegen andere bebouwing staan en niet over buitenruimte beschikken. De oudste nog bestaande hofjes in Nederland zijn veelal van dit type. Later ontwikkelden zich meer monumentale varianten van dit 'hofje aan de straat'-type.

Bij iets grotere hofjes zijn de woningen van de straat afgekeerd, gesitueerd achter andere gebouwen, een poort of deur, aan een plaats of een pleintje. De woningen zijn in dit geval meestal aan één wand van een binnenterrein gelegen. Deze kan volledig bestraat zijn of voorzien van een klein gras- of bleekveld en enkele bomen. De woningen zijn meestal ondergebracht onder een doorlopende kap en in dichte binnensteden kunnen ze gestapeld zijn over twee bouwlagen, soms met gedeelde deuren en trappen.

De grootste hofjes vormen een zelfstandig, beschut stedenbouwkundig element. De woningen zijn in dit geval gegroepeerd in drie of vier vleugels rond een binnenterrein. Dit type heeft wortels in de traditie van de begijnhoven. Kwamen de meest

eenvoudige hofjes tot stand door anonieme metselaars en timmerlieden, bij de bouw van deze grotere hofjes werd veel aandacht besteed aan de architectonische detaillering. Waren de middeleeuwse toegangspoorten onopvallend, later werden ze meer rijk versierd met gevelstenen met namen van de stichters, stichtingsjaren en familiewapens. De grotere zeventiende en achttiende-eeuwse hofjes hebben vaak een regentenkamer in een poortgebouw, waar de administratie werd bewaard en de regenten vergaderden. De regentenkamer, afhankelijk van de rijkdom en status van het hofje, kon voorzien zijn van een kostbare afwerking. Deze staat vaak in contrast met de bescheiden maat en inrichting van de hofjeswoningen.

Het binnenterrein was veelal ingericht als een gemeenschappelijke tuin en deze maakte onderdeel uit van de architectonische vormgeving, met een hardstenen pomp, een of meer lantaarns, een zonnewijzer en een klok. Gemeenschappelijke voorzieningen waren rond de binnentuin gesitueerd, zoals een turfhok, secreten en een washok. De binnentuin was ingericht als siertuin met bankjes voor de woningen. Als er een bleekveld was op een afgescheiden terreintje, dan bepaalde het reglement dat er geen was mocht worden opgehangen en gebleekt in de binnentuin. Soms waren er ook kleine privé-tuintjes achter de woningen.

De hofjeswoning

De meeste hofjeswoningen zijn ondergebracht in lage bouwblokken, met slechts een begane grond onder een doorlopende kap. In enkele grotere steden komen ook twee bouwlagen met gestapelde woningen voor. De bovenwoning had dan een eigen trap of deelde die met de buren. Zeer veel voorkomend was het paarsgewijs schakelen van woningen in het ritme venster-deur-deur-venster. De schouwen waren dan ruggelings geplaatst tegen een rookkanaal. Dit was vooral functioneel, maar gekoppelde schoorstenen, gegroepeerde deuren en symmetrisch geplaatste dakkapellen zorgen ook voor mooie gevels.

De ‘éénkamerwoning’ is het meest voorkomende type hofjeswoning in Nederland. Deze kleine woning was georiënteerd op de straat of binnentuin, de achtergevels hadden meestal geen venster. De woonruimte had een plavuizen of houten vloer, de balken van het plafond waren in het zicht. Het vertrek, waar werd geleefd, geslapen en gekookt, was seriematig voorzien van identieke onderdelen: een getimmerd tochtportaalpje, een vuurplaats met een schouw, een bedstede en een vaste kast. Een steile trap leidde naar een zoldertje, dat voor opslag en het drogen van de was aan stokken zal hebben gediend. Kast, bedstede en trap waren vaak in één getimmerde wand opgenomen.

Hoewel de meeste hofjes uit dergelijke éénkamerwoningen bestaan, komen ook andere typen, met name iets grotere varianten, voor. Deze hebben bijvoorbeeld een voorhuisje of een aparte slaapkamer. Sommige hofjes kennen verschillende typen woningen: bijvoorbeeld een grotere woning voor een echtpaar en een iets aangepast type voor dubbele bewoning door alleenstaanden. De manier waarop hofjeswoningen zijn ontsloten kan ook verschillen. Dit kan door een eigen voordeur aan de binnentuin, een gemeenschappelijke gang, of via een gedeeld of eigen portaalpje.

Regenten en reglementen

De meeste hofjes werden gesticht door welgestelde burgers. Godsdienstige overtuiging, naastenliefde, gemeenschapszin en statusverhoging waren redenen om een hofje te stichten. Rijke burgers werden door de kerk aangespoord om hun zondelast te verlichten door goed te doen. Armen werden geacht dicht bij God te staan en in ruil voor de schenking, op gezette tijden te bidden voor de stichter. Na de Reformatie raakte deze praktijk in onbruik, maar het zorgen voor leden van

09 Bedstede, kast en trap in het Proveniershuis van Schiedam

09

10 Bedstedewand in Teylers Hofje in Haarlem (foto Arjan Bronkhorst)

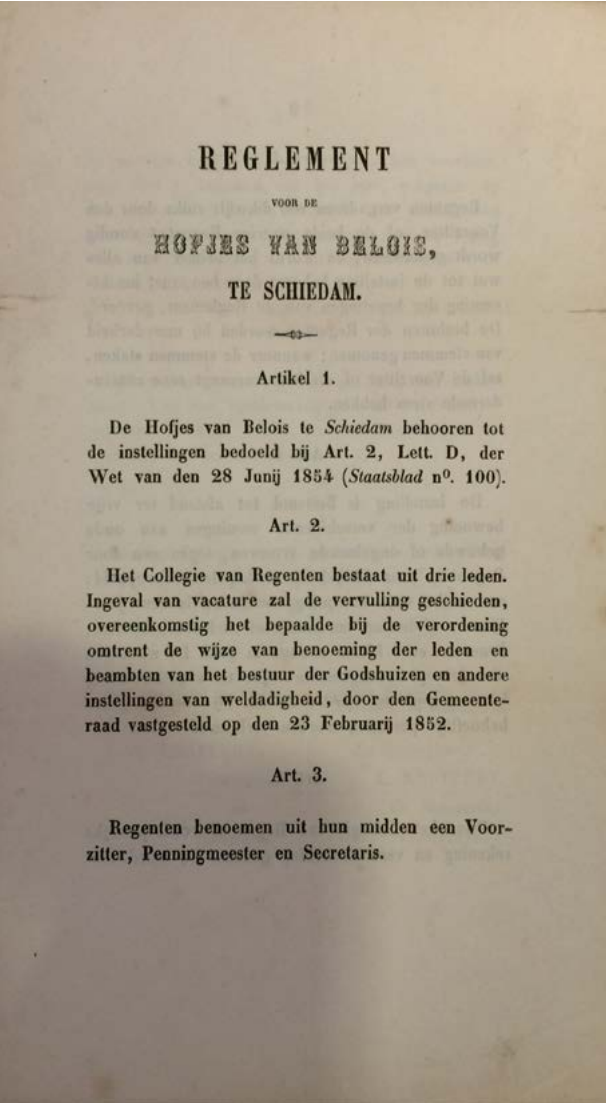

10

12 Reglement van de Hofjes van Belois in Schiedam, 1856 (collectie Stadsarchief Schiedam)

11

12

13

13 Het monumentale poortgebouw van Teylers Hofje in Haarlem, met daarin de regentenkamer en de woning van de binnenmoeder (foto Arjan Bronkhorst)

14 De regentenkamer van Teylers Hofje (collectie Teylers Stichting, foto's Arjan Bronkhorst)

15 Portret van de eerste directeurs van Teylers Stichting, hun secretaris en de architect Leendert Viervant, door Wijbrand Hendriks, 1786 (foto Arjan Bronkhorst)

14a

14b

15

11

dezelfde geloofs- en stedelijke gemeenschap bleef belangrijk en een uiting van liefdadigheid en vroomheid. Veel hofjes werden vernoemd naar de stichter of diens familie en er werden gedenksteden en familiewapens op en in de gebouwen aangebracht. Op deze manier bleef de herinnering aan de stichter voortbestaan. In de stichtingsakte werd vaak opgenomen dat stadsgenoten en verwanten van de stichter voorrang hadden op een woning, men voelde vaak een morele zorgplicht, zelfs voor verre familie. Deze zorgplicht werd ook gevoeld richting huishoudelijk personeel dat lang in dienst was geweest.

In een stichtingsakte legde men vast hoe het hofje bestuurd moest worden en wat de eisen aan en de leefregels voor de bewoners waren. Een college van regenten of 'buitenvaders', vaak een drietal, was de gebruikelijke bestuursvorm, gerekruteerd uit de familie, vriendenkring of geloofsrichting van de stichter. Vrouwelijke regenten kwamen ook wel voor, maar zij waren sterk in de minderheid. Vanuit het regenten-college waren er sterke banden met de kerk, de gasthuizen en de stedelijke armenzorg. Als een van de regenten overleed, kozen de anderen een opvolger. Het regentschap bleef zo binnen de eigen kring en vererfde min of meer van generatie op generatie.

Bij de grotere hofjes was het regentschap een serieuze bestuursfunctie. Dit verklaart de zorg die werd besteed aan de inrichting van de regentenkamers. De regenten hadden als taak het stichtingskapitaal te beheren, het hofje te onderhouden en nieuwe bewoners te selecteren. Soms liet men zich bijstaan door een rentmeester voor het beheer en de boekhouding. Het kapitaal moest zo goed mogelijk worden belegd om het onderhoud van de woningen, de uitkeringen aan de bewoners en de begrafeniskosten te betalen. Het kapitaal kon geïnvesteerd zijn in een verhuurd huis in de nabijheid van het hofje of in landerijen, dit leverde huur en pachtinkomsten op. Meestal was het vermogen echter belegd in waardepapieren zoals leningen en staatspapier. De renten hierop, samen met giften, legaten en entreegelden, hielden het vermogen op peil. Voor grote uitgaven, of om het vermogen aan te vullen bij tegenslag, deed men een beroep op de kring van de regenten, de kerkelijke gemeenschap of de stedelijke overheid. De geschiedenis leert echter dat veel hofjes met enige regelmaat in geldproblemen verkeerden.

Voor de dagelijkse gang van zaken in het hofje stelden de regenten een 'binnenmoeder' aan. Vaak was dit een van de jongere bewoonsters. Zij hield zich bezig met het openen en sluiten van de poort, het bewaken van de orde, het uitdelen van de preuen en het schoonhouden van het hofje. De binnenmoeder legde verantwoording af aan de regenten en woonde meestal in de grootste woning. Haar taken konden bij een groter of gemengd hofje ook worden ondergebracht bij een beheerdersechtpaar, de 'binnenvader en binnenmoeder'.

Voor een harmonieuze onderlinge omgang in het hofje werden leefregels opgesteld. Het reglement werd soms voorgelezen aan een nieuwe bewoner en moest worden ondertekend. Het werd ook vaak opgehangen bij de poort. Een veelvoorkomende bepaling was dat men in vrede moest samenleven. Met deze regels streefde men naar een rustig, ordelijk dagverloop. Zo moest men voor een bepaalde tijd binnen zijn en mocht men niemand laten inwonen of logeren zonder toestemming. Dronkenschap was verboden en bij ziekte moest men bij toerbeurt elkaar helpen. Men mocht geen was te drogen hangen van iemand die niet in het hofje woonde. Gloeiende as moest men bewaren in aspotten of ketels. En wie zich niet aan de leefregels hield, kon voor bepaalde tijd uit het hofje worden gezet. Kerkbezoek was vaak verplicht en bij hofjes van gemengd geloof was twisten over religie verboden. De woningen en het hofje moesten schoongemaakt worden door de bewoners zelf.

De preuen werden namens de regenten op geregelde tijden in het jaar uitgedeeld. Deze varieerden van hofje tot hofje. Meestal bestonden de preuen uit zakgeld en etenswaren. De bewoners kregen brood, boter en turf (de belangrijkste brandstof

om de woning mee te verwarmen en op te koken) en soms vlees. In enkele hofjes kreeg men kleding. Het hofje betaalde de kosten voor doktersbezoek en medicijnen. Op initiatief van de regenten werden bijeenkomsten georganiseerd, bijvoorbeeld een gezamenlijke maaltijd ter gelegenheid van kerst of een andere feestdag. De bewoners kregen dan een extra traktatie. Dit was sterk door traditie bepaald. Bij sommige hofjes moesten de bewoners met kerst vragen of ze nog een jaar mochten blijven wonen.

Bewoners

Over het leven van individuele hofjesbewoners is maar weinig bekend. We kennen soms hun namen, maar portretten, foto’s, laat staan persoonlijke herinneringen en levensbeschrijvingen zijn nauwelijks bewaard gebleven. Soms is er in een archief een door de notaris opgestelde boedelinventaris bewaard van een overleden hofjesbewoonster, zo weten we hoe haar huisje was ingericht en wat voor kleding en persoonlijke spullen ze bezat.

De regenten bepaalden wie in een hofje kon komen wonen. Aanbevelingen waren van belang in dit systeem van patronage. Om toegelaten te worden moest men aan een aantal formele eisen voldoen. Het ging dan om godsdienst, geslacht en leeftijd. Vaak moest men een aantal jaar in de stad hebben gewoond. De bewoners behoorden veelal tot één bepaald geloof en in de regels van het hofje werd kerkbezoek soms verplicht gesteld. Hofjes die openstonden voor aanhangers van verschillende godsdiensten waren zeldzaam. Alhoewel ze ook wel bewoond werden door echtparen en mannen, werden de meeste hofjes gesticht voor alleenstaande vrouwen: weduwen zonder kinderen en vrouwen die nooit gehuwd waren geweest (‘vrijsters’). Zij werden in staat geacht een eigen huishouding te voeren. In sommige oude mannen- en vrouwenhuizen was dit niet nodig en waren er gemeenschappelijke slaap- en eetzaal. In de meeste hofjeswoningen woonde men echter zelfstandig en zorgde men voor de eigen maaltijd. De leeftijd lag veelal boven de vijftig jaar, alhoewel men hier wel eens van af kon kijken en een jongere weduwe een plek gaf.

De sociale status van de bewoners kon per hofje verschillen. Er waren deftige hofjes en hofjes van weldadigheid, voor mensen met weinig geld. De preuven waren over het algemeen niet geheel toereikend om in het levensonderhoud te voorzien. Bovendien werd er in slechte tijden vaak op de toelagen gekort. Dit betekende dat bewoners niet uit de allerarmste klassen kwamen, maar uit de lagere middenklasse. Voor deze klasse waren regelingen van sociale zorg van groot belang om te voorkomen dat men als alleenstaande op de oude dag in armoede verviel. Ook kwam het voor dat hofjesbewoners nog werkten. Onder de weduwen, weduwnaars en vrijgezelle bewoonsters vinden we veel dienstpersoneel met beroepen als huishoudster, dienstbode, naaister, weefster, hoedenmaakster, keukenmeid, winkelier en winkelierster. Nogal wat regenten brachten hun gepensioneerde personeel of dat van vrienden en kerkgenoten onder in ‘hun’ hofje.

Naar een nieuwe tijd

De eerste helft van de negentiende eeuw was voor de meeste hofjes een moeilijke periode. In de Franse Tijd verloren beleggingen in staatsobligaties een deel van hun waarde en dat betekende een aanslag op het hofjeskapitaal. Menig hofje raakte in de financiële problemen en het onderhoud was noodgedwongen vaak minimaal.

De decentraal georganiseerde ouderen- en armenzorg, met allerlei dwarsverbanden tussen de lokale overheid (in de vorm van het burgerlijk armbestuur), de kerk-gemeenschap (in de vorm van de diaconie) en particuliere liefdadigheid (waaronder de hofjes) veranderde in de negentiende eeuw. Veel van deze liefdadige instellingen

16 Bewoonsters van het Heilige Geest Hofje in Naaldwijk (collectie Westlands Archief)

17 Bewoonsters van het Heilige Geest Hofje, eerste kwart twintigste eeuw (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

18 Bewoonster met theepot bij de pomp van het Heilige Geest Hofje, 1926 (collectie Westlands Archief)

16

17

18

19

19 Woningen en poortgebouw
in het Hofje van Belois in
Schiedam, gebouwd in 1926

20 De Karwijhof in Nagele,
omstreeks 1956 (collectie
Nationaal Archief)

20

en hun regentencolleges functioneerden onafhankelijk, maar hun jaarrekeningen moesten wel door het gemeentebestuur worden goedgekeurd. Geleidelijk kreeg de overheid, ondanks verzet van kerk en particulieren, meer invloed.

Hofjes bleven nog lang een rol spelen in de zorg voor ouderen, maar de beperkingen van deze woonvorm, met name de kleinschaligheid, kwamen aan het eind van de eeuw wel in zicht. Het systeem met belegd vermogen, inkoopsommen en preuven raakte geleidelijk achterhaald en werd vervangen door huur, toelagen en subsidie. Onderdelen van de hofjestradiatie bleven echter nog lang in stand, soms tot ver in de twintigste eeuw, en de hofjestypologie had ook invloed op nieuwe woonvormen.

De industrialisatie en verstedelijking van de negentiende eeuw ging gepaard met armoede in overbevolkte binnensteden en sloppenwijken. Individuele weldoeners, traditioneel de stichters van hofjes voor ouderen, gingen zich richten op betere huisvesting voor arbeiders en hun filantropische woningbouw was soms geïnspireerd op de hofjestradiatie. Tegenover deze initiatieven stonden echter de vele krot- en kelderwoningen, alkoof- en bedstedewoningen, huurkazernes en ‘exploitatiehofjes’. Deze ‘hofjes’ hadden geen sociaal doel maar werden gebouwd door particuliere huisjesmelkers om geld mee te verdienen. Het ging om kleine woningen, vaak rug-aan-rug gebouwd, aan een steeg of op een binnenterrein waar nauwelijks daglicht kon toetreden. Steden als Rotterdam en Den Haag kenden er vele. De woningen voldeden nauwelijks aan minimumeisen. Ze werden bewoond door arbeiders, die net niet zo arm waren dat ze geen huur konden betalen.

De erbarmelijke sanitaire voorzieningen in de ongezonde woningen, het koken in de woonkamer en het slapen in een bedstede werden bekritiseerd door de beweging van de ‘hygiënisten’. Tegen deze achtergrond kwam de sociale woningbouw op, georganiseerd in maatschappijen en verenigingen. De invloedrijke Woningwet van 1901 wilde iets doen tegen de uitwassen van de speculatiebouw en legde de nadruk op betere voorzieningen. De wet maakte het mogelijk om slechte huurwoningen onbewoonbaar te verklaren. Hierdoor kwam stadsvernieuwing in arme buurten op gang. Ook veel hofjesbesturen gingen als de financiën dat toelieten over tot het moderniseren van de oude zeventiende- of achttiende-eeuwse complexen. Er kwamen inpandige wc’s, stromend water, aangebouwde keukentjes, betere verwarming en elektriciteit. Oude bedstedewanden werden weggebroken en op de voormalige bergzolders werden slaapkamertjes gemaakt met losstaande bedden. Bij veel recente renovaties zijn twee hofjeswoningen samengevoegd tot een. De huisvesting van ouderen in de twintigste eeuw, die steeds meer een overheidstaak werd, valt buiten het bestek van dit artikel, maar in Schiedam werd nog in 1926 het zestiende-eeuwse Hofje van Belois herbouwd buiten de binnenstad, in een aan de tijd aangepaste, maar op de traditie gestoelde, vorm. Ook in de sociale huisvestingsprojecten van de modernisten zijn invloeden te zien van de traditionele hofjesbouw. De opzet van de Karwijhof in Nagele uit 1956 is hier een voorbeeld van.

De dertien historische hofjes van ‘Hendrick de Keyser’

- 18
- Oude Vrouwenhuis
- Hoorn
- 20
- Gasthuishuisjes
- Haarlem
- 22
- Proveniershuisjes
- Hasselt
- 24
- Heilige Geest Hofje
- Naaldwijk
- 28
- Bethlehemsvergadering
- Kampen
- 30
- Bossche Hofje
- Amsterdam
- 32
- Hofje van Gratie
- Delft
- 36
- Claes Stapels Hofje
- Hoorn
- 40
- Proveniershuis
- Schiedam
- 44
- Teylers Hofje
- Haarlem
- 52
- Kamerwoningen achter De Messingklopper
- IJlst
- 54
- Hofje van Belois
- Schiedam
- 58
- Karwijhof
- Nagele

Oude Vrouwenhuis Wisselstraat 8 / Kloosterpoort 1, Hoorn

bouwjaar: 1606–1610
verwerving: 2003
restauratie: 2005

De omgeving van de Grote Kerk van Hoorn werd eeuwenlang gedomineerd door de aanwezigheid van kloosters. Na de Reformatie kregen de kloostergebouwen een nieuwe bestemming. In 1606 werd op het terrein van het voormalige Sint-Geertenklooster een Oude Vrouwenhuis gesticht. Behalve behoeftige oude vrouwen die leefden van liefdadigheid woonden er ‘proveniersters’ of ‘cost-coopers’ die zich voor een eenmalig bedrag inkochten met levenslang recht op inwoning en meest noodzakelijke levensbehoeften. De vrouwen moesten burger van Hoorn en alleenstaand zijn. Ze brachten hun eigen beddengoed, kleding, een gordijn, enkele stoelen, twee kannen en een tinnen waterpot in. Er was een ‘binnenmoeder’ die toezicht hield en er werd gemeenschappelijk gegeten ‘sonder twist ofte kinagie’.

Waarschijnlijk wegens geldgebrek werd de instelling al in 1639 opgeheven. Een deel van de vleugel aan de Wisselstraat werd vervolgens verbouwd tot Bank van Lening. De bank bleef hier bijna 250 jaar gevestigd en in de loop der tijd onderging het gebouw ingrijpende verbouwingen en uitbreidingen, zodat van het Oude Vrouwenhuis nauwelijks iets resteert. Met uitzondering van twee poortjes en de vleugel aan de Wisselstraat zijn de overige delen van het complex in de loop der tijd afgebroken.

Het tussen 1606 en 1610 gebouwde Oude Vrouwenhuis bestond uit twee lage vleugels aan weerszijden van een binnentuin. Alleen van de noordvleugel resteren delen, opgenomen in 1639 in de Bank van Lening. Het Vrouwenhuis is echter afgebeeld op de kaart van Velius uit 1615 en de vleugel aan het Kerkplein is getekend door Cornelis Pronk in 1727 zodat we een idee hebben van de architectuur. Ook het timmerbestek uit 1606 en de bouwrekeningen zijn bewaard gebleven. Een natuurstenen poortje aan de Wisselstraat geeft toegang tot een doorgang, met een zeventiende-eeuws houten gewelf, naar de binnentuin. Het poortje in renaissancestijl heeft een fries waarin een cartouche is aangebracht met daarin het bouwjaar 1606. Daarboven is een gebeeldhouwd reliëf geplaatst. Een poortje aan het Kerkplein, gedateerd 1610, is een restant van de zuidvleugel van het Oude Vrouwenhuis.

Het timmerbestek van 1606, dat waarschijnlijk alleen de noordvleugel van het complex betreft, noemt een aantal vertrekken: een ‘poortdeur’, twaalf ‘cellen’ (éénkamerwoningen), een eetzaal, een keuken met spijskamer, een

kleine ‘morskeucken’ en naast de eetzaal een ‘camerken daer de voogden jaarvergaderingen sullen houden’ (een regentenkamer). De eetzaal was het grootste vertrek en komt wat maat betreft overeen met de nog bestaande zeventiende-eeuwse zaal aan de Wisselstraat. De timmerlieden maakten voor dit vertrek een vaste bank, twee losse korte banken en een tafel met schragen. Bij de restauratie van 1974 kwam het balkenplafond weer in het zicht en werden sporen van een brede schouw gevonden. De overige vertrekken, waaronder de regentenkamer, keuken en morskeuken, moeten we waarschijnlijk zoeken in het oostelijke deel van het complex waarvan een deel in 1862 is afgebroken.

De noordvleugel was oorspronkelijk een ondiep gebouw met twee zolders. Het had eikenhouten balklagen en kozijnen. Op de kaart van Hoorn door Velius uit 1615 is de gevel aan de Wisselstraat vrij gesloten en zijn de woningen op de binnentuin georiënteerd. Het complex strekte zich uit over een aanzienlijke lengte en de poort lag waarschijnlijk ongeveer in het midden van de vleugel. De éénkamerwoningen of ‘cellen’ hadden volgens het bestek ieder een deur, venster en bedstede.

01 De gevel van het Oude Vrouwenhuis aan het Kerkplein, tekening door Cornelis Pronk (collectie Westfries Museum)

02 Kaart van Hoorn door Velius uit 1615, detail met het Oude Vrouwenhuis (‘M’)

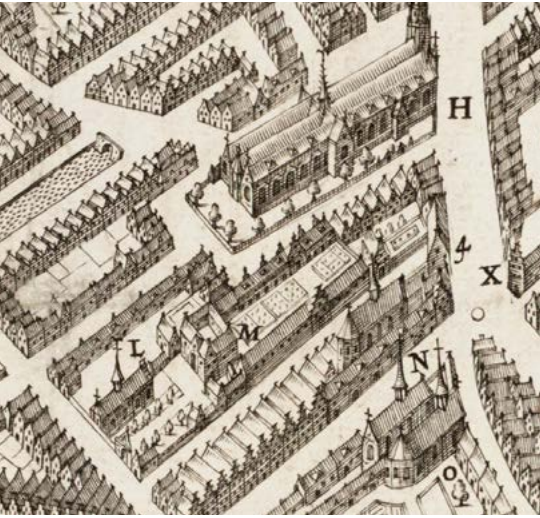
03 De noordvleugel met poortje van het Oude Vrouwenhuis in de Wisselstraat, 1962 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

04 Het poortje in 1930 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

05 De binnentuin

01

02

03

04

05

Gasthuishuisjes Groot Heiligland 63–85, Haarlem

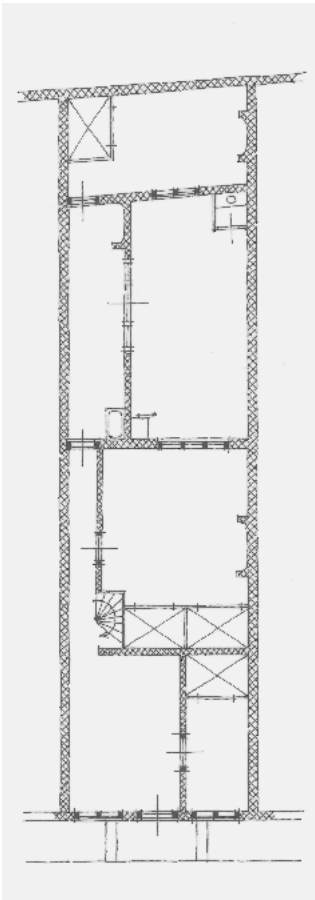
bouwjaar: 1608–1616
verwerving: 1992
restauratie: 1974–1975

Deze twaalf identieke in serie gebouwde en voor de verhuur bestemde woningen vormen samen met het tegenovergelegen en uit dezelfde tijd daterende Oudemannenhuis (tegenwoordig het Frans Hals Museum) een uniek stadsgezicht. De huizen werden tussen 1608 en 1616 gebouwd in opdracht van het Elisabeth Gasthuis, dat na de Reformatie en de stadsbrand van 1576 gevestigd was op het terrein van het voormalige Minderbroederklooster. Het bouwen van proveniershuizen langs de buitenrand van een gasthuisterrein was in de zeventiende eeuw een gebruikelijke vorm van geldbelegging voor de bestuurders van een gasthuis. Proveniers konden zich voor een vast bedrag zeker stellen van onderdak en verzorging. Over de bewoning van deze proveniershuizen is weinig bekend en het schijnt dat de huizen al spoedig gewoon verhuurd werden. Men had daar bij de bouw al op gerekend want het gaat om ruime, zelfvoorzienende gezinswoningen.

Een poortje aan het Groot Heiligland gaf toegang tot het gasthuis met de ziekenzalen op het binnenterrein. Links van het poortje stonden acht woningen, waarvan in één de stadsapotheek was ondergebracht, en aan de rechterkant twaalf. De acht woningen werden in 1906 afgebroken en vervangen door nieuwbouw ten behoeve van het ziekenhuis. De overgebleven twaalf huizen werden in 1931 inwendig geheel doorgebroken en van hun achterkant beroofd zodat zij als uitbreiding van het ziekenhuis in gebruik konden worden genomen. In 1971 werd het complex door het ziekenhuis verlaten, de huizen herkregen bij een restauratie in 1974–1975 hun woonbestemming.

De reeks gelijkvormige huizen vormt een voorbeeld van vroeg zeventiende-eeuwse seriebouw. De serie van oorspronkelijk twintig gelijke trapgevels besloeg de niet geringe lengte van 106 meter. De twaalf overgebleven gevels hebben metselwerk dat over de hele façade doorloopt. De oude indeling van de huizen achter de gevels is echter door de verbouwing en sloop van 1931 geheel verloren gegaan. Een plattegrond van het gasthuiscomplex uit 1754 geeft echter een beeld van de oorspronkelijke toestand van wat toen ‘nummerhuizen’ werden genoemd. Het blijkt dat de woningen, ondanks hun geringe breedte, over behoorlijke afmetingen beschikten, met een voorhuis, binnenplaats en achterhuis. De voordeur stond in het midden van de gevel en gaf toegang tot een voorhuis, waarin een kleine zijkamer met bedstede was afgescheiden. De binnenkamer had twee bedsteden en een stookplaats

tegen de zijmuur. Vanuit het voorhuis leidde een gang langs de binnenkamer naar een achterkeuken aan de overzijde van een binnenplaats. Op de grens van voorhuis en binnenkamer stond de spiltrap die toegang gaf tot de zolderverdieping. Deze had een hoge borstwering en vensters en zal ook als woonruimte zijn gebruikt. In de kap was een vliering voor de berging van goederen.

01

01 Plattegrond begane grond van een huisje, reconstructie oorspronkelijke toestand 1608–1616
 (tekening H.J. Zantkuijl)

02 De Proveniershuizen aan het Groot Heiligland, 1906
 (collectie Noord-Hollands Archief)

03 De Proveniershuizen
 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

04 Achterzijde van de huizen tijdens de afbraak in 1931

02

03

04

Proveniershuisjes Rosmolenstraat 1 en 3, Hasselt

bouwjaar: omstreeks 1610
verwerving: 1972-1977
restauratie: 1980

Over de geschiedenis van deze reeks van oorspronkelijk zeven proveniershuisjes, tegenwoordig in gebruik als een ‘Monument en Bed’-locatie en een woning, is nog veel onbekend. De huisjes vormen een opvallend uniform rijtje aan de Rosmolenstraat en staan op het achterterrein van een groot huis aan de Hoogstraat. Dit huis is een restant van het Heilige Geestgasthuis van Hasselt, dat omstreeks 1393 werd gesticht voor de opvang van pelgrims, zieken en armen. Vermoedelijk gaan delen van het huis terug op de kapel of ziekenzaal van het gasthuis. Het Heilige Geestgasthuis werd in stand gehouden met bijdragen van de kerk, van het stadsbestuur en van welgestelde burgers. De instelling werd beheerd door de gasthuismeesters die verantwoording schuldig waren aan het stadsbestuur. De gebouwen van het gasthuis kregen na de Reformatie nieuwe bestemmingen, waaronder tijdelijk die van stedelijke waag. Het voorgedeelte van het pand aan de Hoogstraat werd in 1610 verbouwd tot een voornaam woonhuis voor de verhuur en op het achterterrein verzezen de zeven kleine armen- of proveniershuisjes. Deze zouden zijn geschonken door burgemeester Willem Egberts. De proveniershuisjes en het naastgelegen grote huis bleven, samen met het weeshuis, onder beheer van de gasthuismeesters en uiteindelijk onder verantwoordelijkheid van de stad.

In het begin van de negentiende eeuw waren de huisjes in eigendom van de stedelijke ‘Armenstaat’ van Hasselt. De huisjes moeten in de loop van deze eeuw steeds verder in verval zijn geraakt, en werden uiteindelijk begin twintigste eeuw in eigendom gesplitst en los verkocht. Een deel werd gekocht door de smeden Hendrik en Marinus Hollander, die er een werkplaats en berging van maakten. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw kwamen de verwaarloosde huisjes in bezit van ‘Hendrick de Keyser’, waarna ze werden gerestaureerd en samengevoegd tot twee woningen.

De oorspronkelijk zeven woningen zijn opgenomen in een langgerekt bouwblok onder een doorlopend zadeldak langs de Rosmolenstraat. De smalle, diepe woningen kwamen aan de achterzijde uit op een open gang waar mogelijk een pomp en een gemeenschappelijk secreet stonden. Er was geen binnentuin of bleek. De woningen hadden ieder een voorhuis en een woonkamer daarachter. In de woonkamer was een stookplaats aan een zijde, rug-aan-rug geplaatst met die van de burens, en een bedstede aan de andere zijde. Het gebruik van de hoge zolder is onbekend.

01 De huisjes voor restauratie, 1965 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

02 Topgevel voor restauratie, 1970 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

03 De Proveniershuisjes in Hasselt (foto Arjan Bronkhorst)

04 Plattegrond begane grond van de Proveniershuisjes, reconstructie oorspronkelijke toestand (tekening H.J. Zantkuijl)

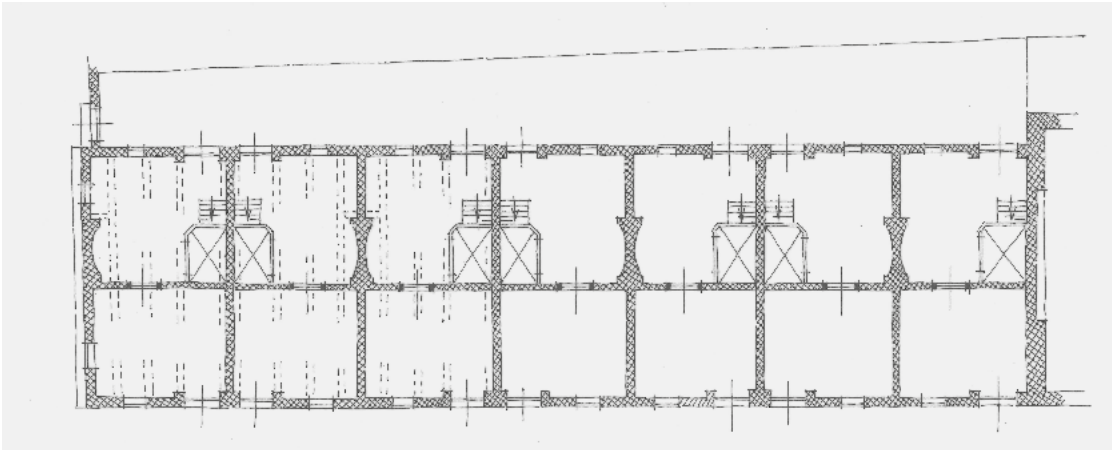
01

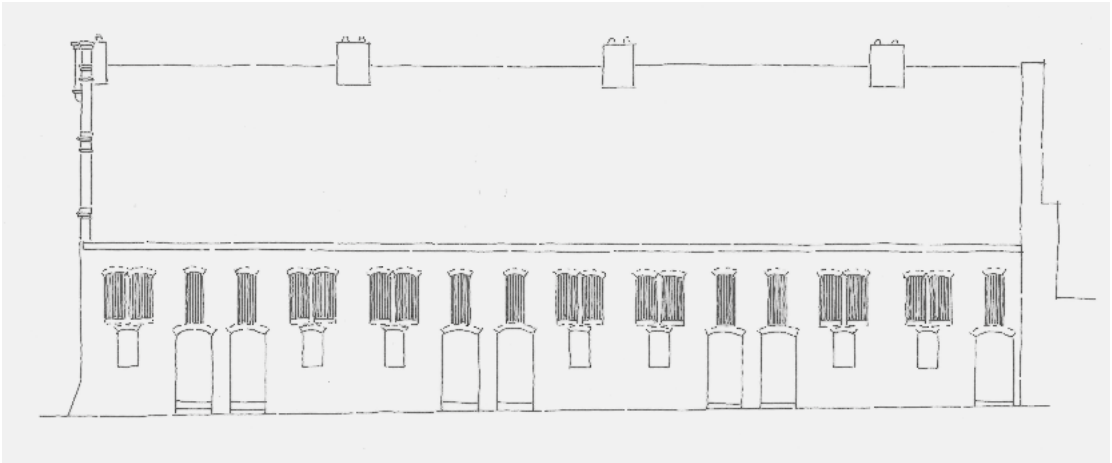
02

03

04

05

05 Reconstructie van de oorspronkelijke gevel (tekening H.J. Zantkuijl)

Heilige Geest Hofje Heilige Geest Hofje 1 t/m 12, Naaldwijk

bouwjaar: 1627–1636
verwerving: 2006
restauratie: gefaseerd vanaf 2006

De geschiedenis van het Heilige Geest Hofje in Naaldwijk begint op 21 april 1496, de dag waarop Hendrik IV van Naaldwijk stierf. Hij liet bij testament gelden na aan de Heilige Geest, het met armenzorg belaste kerkelijk bestuur. De gelden waren bestemd voor een ‘gemeenhuijs’ voor vijf arme mannen op het erf van de pastoorswoning. In plaats van een gemeenschappelijk huis werden er ‘vijff cleyne huyskens’ gebouwd. Meer dan een eeuw later, in 1612, verwierf prins Frederik Hendrik de heerlijkheid Naaldwijk. Hij zette de ‘goede wille’ van Hendrik IV voort en liet in 1627 een tweede reeks van vijf huisjes bouwen op hetzelfde erf. Elk huisje was bestemd voor een ‘arm behoeftich oft gebreckich oudt man’. Een reeds bestaand huisje werd als ‘sieckhuysken’ aangewezen. Ook gelastte Frederik Hendrik de bouw van nog eens tien ‘gelijke huyskens’. Deze waren bestemd voor ‘een arm out oft gebreckelijck wijffken’ en kwamen op een ander stuk grond te staan, ‘ten zuyden van de kercke aldaer en niet verre van de [...] eerste tien huyskens’. Deze tien nieuwe huisjes voor de vrouwen vormden de basis van het huidige Heilige Geest Hofje. De huisjes worden vermeld in de administratie van 1627 van rentmeester Simon Hendricksz van Catshuijsen. De oudste vijf huisjes bleven onder financieel beheer van de Heilige Geestmeesters staan. ‘Opsicht off toesicht’ geschiedde door rentmeester en Heilige Geestmeesters samen. Aan alle twintig bewoners werd een toelage van ‘3 ponden hollants’ uitgekeerd om in de eerste levensbehoeften te voorzien. In 1631 werd een nieuwe akte opgesteld waarin Van Catshuijsen als toezichthouder van alle huisjes werd aangesteld, terzijde gestaan door twee echtparen uit Naaldwijk en Honselaarsdijk die fungeerden als ‘opsichters, vaders ende moeders’. In de akte werd bepaald dat men het levensonderhoud van de twintig bewoners wilde ‘verbeteren ende verhoogen’. Zij kregen maandelijks zeven gulden uitgekeerd. Frederik Hendrik had plannen om het complex te completeren. Uit de administratie van Van Catshuijsen blijkt dat er tussen 1631 en 1636 tien nieuwe oudemannenhuisjes werden gebouwd, tegenover de huisjes van de vrouwen. Mogelijk gebeurde dit gefaseerd. Met de bouw van de kapel was men in 1630 begonnen. Het rekeningenboek van Van Catshuijsen uit dat jaar vermeldt de betaling aan een schipper voor een ‘halff vat bier vereert aende metselaers voort leggen vande eerste steen vande Cappel int voorss oude mannen ende wijffjens huijs staende’. In maart 1634 ordonneerde Frederik Hendrik dominee Meeuwius om ‘s-zondags ‘inde nieuwe gebouwde Capelle een half uur te catechiseren en des vrijdaechs een sermoen [preek] te doen’.

Het Heilige Geest Hofje bestaat uit twee parallel aan elkaar liggende vleugels met woningen, een binnentuin en een kapel. De westvleugel bevatte oorspronkelijk tien éénkamerwoningen. De oostvleugel bestond uit elf woningen. Vanaf de kerkring heeft men via een poort toegang tot de binnentuin. Aan deze zijde staat een waterpomp. De vleugels van het hofje hebben ieder één bouwlaag, een zolder en een vlieringzolder onder een doorlopend zadeldak, met topgeveltjes onder dwarskapjes. De woningen deelden twee aan twee een topgevel die derhalve steeds twee toegangsdeuren bevat.

Een opmeting uit 1910 laat de indeling van de woningen zien die vermoedelijk grotendeels de zeventiende-eeuwse toestand weergeeft. De twee aan twee gespiegelde woningen waren vrijwel allemaal even groot (ongeveer 4 bij 5 meter). De scheidingsmuur tussen de woningen bevond zich precies achter de middenas van de topgevels. Tegen de andere scheidingsmuur stond een grote schouw, ruggelings met de stookplaats van de burens. De toegang tot iedere woning bestond uit een tochtportaalje dat uitkwam in de woonkamer, met één raam in de voorgevel. Op de vloer lagen plavuizen en de balklagen waren in het zicht. Tegen de blinde achtermuur stond een bedstede en een spiltrap naar de zolderverdieping. In de getimmerde achterwand bevond zich naast de trap een kast. De bewoners moesten gebruik maken van gemeenschappelijke pompen en vier secreten. De secreten stonden twee aan twee buiten de muren van het hofje bij de kapel.

01 Het Heilige Geest Hofje in Naaldwijk

03 Het Heilige Geest Hofje in 1910 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

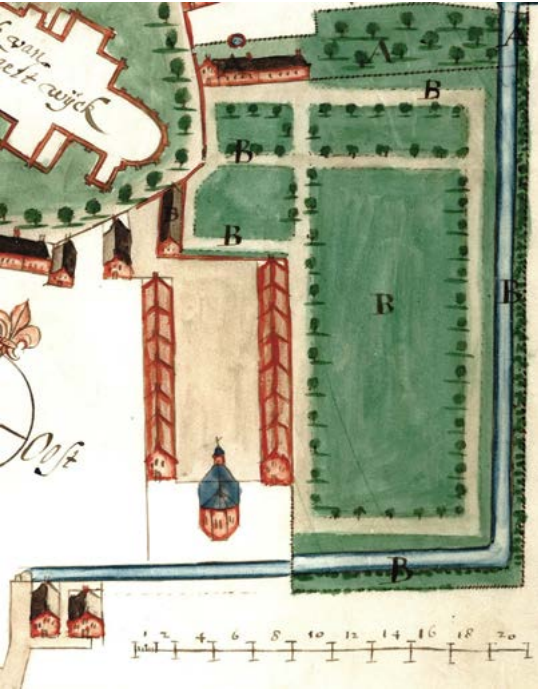
02 Detail van het kaartboek van Simon van Catshuijsen uit 1643 met daarop het Heilige Geest Hofje (collectie Historisch Archief Westland)

01

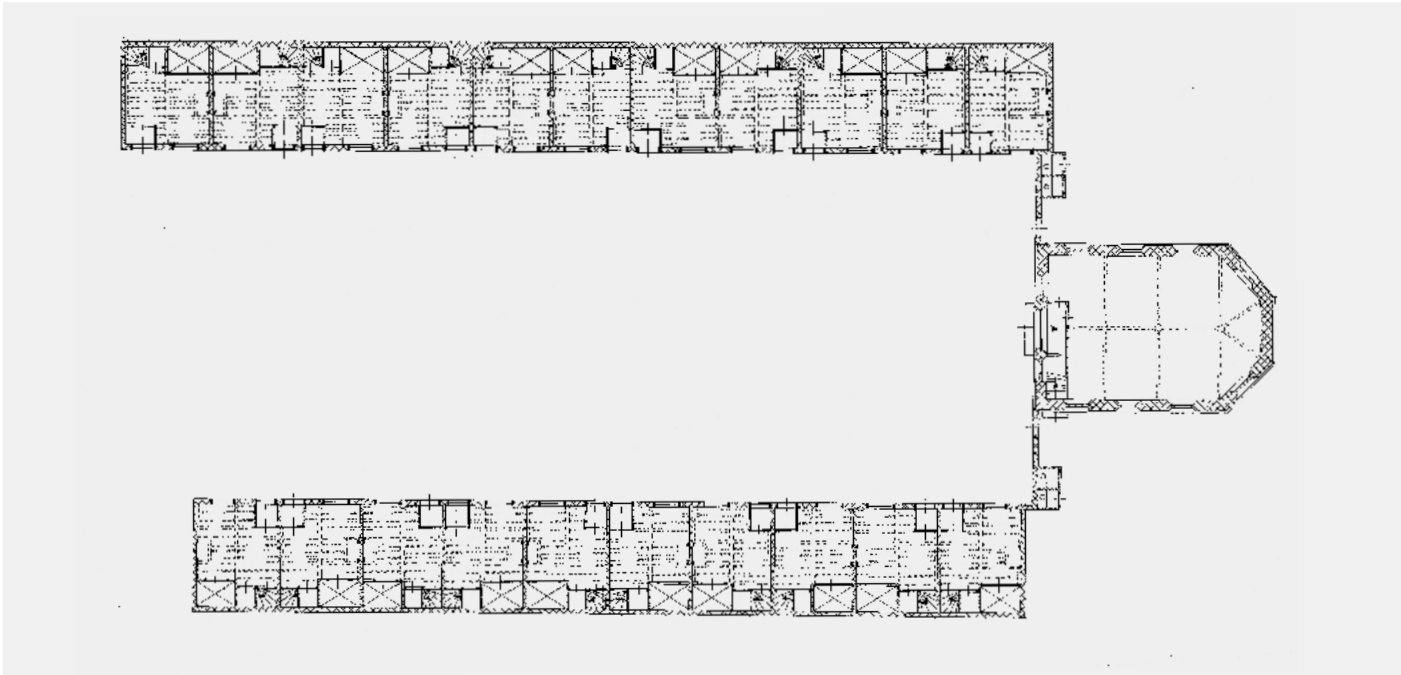
03

02

04

05

04 Het hofje omstreeks 1920 (collectie Historisch Archief Westland)

05 Plattegrond van het Heilige Geest Hofje, reconstructie oorspronkelijke toestand (tekening J. Jehee)

06 Woning met gereconstrueerde schouw en tochtportaal

07 Wand met trap in een van de woningen

06

07

Bethlehemsvergadering Buiten Nieuwstraat 62, Kampen

bouwjaar: 1631
verwerving: 1975
restauratie: 1926 en 1979

De ‘Bethlehemsvergadering’ in Kampen was een particuliere stichting die onderdak bood aan zes arme weduwen in éénkamerwoningen. Een gevelsteen boven de ingang van het gebouw, tegenwoordig in gebruik als woonhuis, toont een afbeelding van de geboorte van Christus. Een gevelsteen daaronder draagt het opschrift ‘In Bethlehem 1631’. Dat is het bouwjaar van het huidige gebouw, de geschiedenis van de instelling gaat echter veel langer terug.

‘Vergadering’ is in Kampen de benaming voor een klein, particulier gesticht hofje met armenwoningen, meestal voor oudere vrouwen. Aan de oprichting was noodzakelijkerwijs een vermogen gekoppeld, dat garant stond voor de diverse toelagen, het onderhoud van de woningen en het voortbestaan van de vergadering. Dit werd geïnvesteerd in waardepapieren en soms in een nabij de vergadering gelegen groter woonhuis dat huurinkomsten genereerde. De oudste vermelding van een vergadering in Kampen dateert uit 1350. Het verschijnsel nam een grote vlucht in de vijftiende eeuw. Voor vermogende devote particulieren was het een geliefd middel om op het sterfbed hun zielenheil veilig te stellen. In 1611 waren er zestien vergaderingen waaronder de Bethlehemsvergadering.

De stichter(s) en de stichtingsdatum van de Bethlehemsvergadering zijn niet bekend, maar de naam komt al voor in het midden van de zestiende eeuw. De zes weduwen die er in de zeventiende eeuw woonden kregen kosteloos onderdak en een toelage in geld, die werd uitgekeerd op Christelijke feestdagen. Daarnaast werden de oudjes voorzien van boter, turf en brandhout. De administratie werd bijgehouden door een ‘voorstanderse’. Dit was meestal een van de weduwen uit het hofje. Zij was verantwoording schuldig aan de regenten. In de zeventiende eeuw woonden er vrouwen van verschillende geloven. In de achttiende eeuw was het beheer over de vergadering ondergebracht bij de stedelijke armenkamer, in de negentiende eeuw bij het burgerlijk armenbestuur. Formeel bleef de bestuursvorm met regenten gehandhaafd, met armenbestuurders als regenten en een eigen financiële administratie. De inkomsten voor de vergadering kwamen uit obligaties en uitstaande leningen. De uitgaven bestonden uit de uitkeringen aan de zes vrouwen en geld voor de aanschaf van boter en turf. De grootste uitgaven waren die voor begrafenissen. Verder waren er ieder jaar kleine posten voor onderhoud door de timmerman, metselaar, glazen-

maker en pompmaker. Ondanks de zuinigheid wogen de inkomsten in de achttiende eeuw niet op tegen de uitgaven. Als wapen tegen geldgebrek overwoog men zelfs om huisjes leeg te laten staan.

De vorm van het pand uit 1631 – een dwarshuis met poort-ingang, middentop met klauwstukken en een timpaan – gaf het complex duidelijk herkenbaarheid in de straat. Het omvatte een voorgebouw met vier eenvoudige éénkamerwoningen en een achtergebouw met nog twee éénkamerwoningen (niet in bezit van Vereniging Hendrick de Keyser), met daartussen een onregelmatig gevormde binnentuin. Het hoofdgebouw heeft slechts een bouwlaag met een grote ongedeelde zolder. De indeling van de begane grond is voor een groot deel intact gebleven. Achter de poortingang ligt een doorlopende middengang naar de binnentuin. Iedere woning had een eigen deur in de gang, een bedstede en een stookplaats zodat de bewoonsters zelf konden koken. Achter het pand stond een gemeenschappelijk secreet en in de binnentuin waarschijnlijk een pomp, zodat de tuin zomers ook als wasplaats en bleek kon fungeren. De zolder was toegankelijk via een steektrap in de gang en vermoedelijk in gebruik als bergplaats voor turf en het drogen van de was.

01

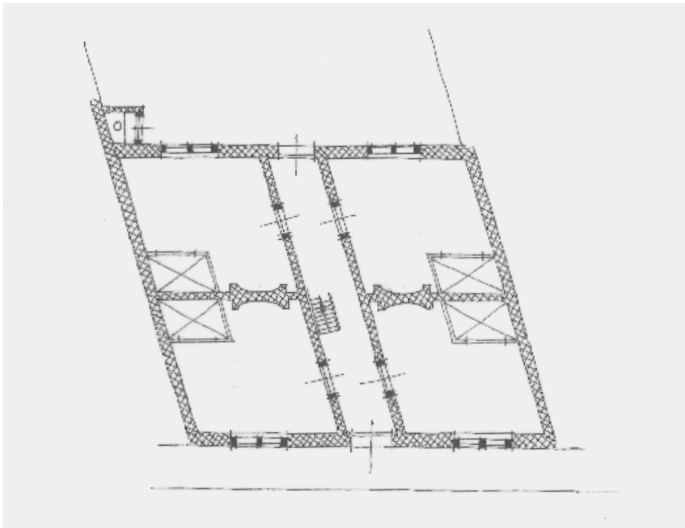
02

03

04

05

06

01 Voorgevel in 1925

02 Gevelstenen in de voor-
gevel (collectie Rijksdienst
voor het Cultureel Erfgoed)

03 Voorgevel (collectie
Rijksdienst voor het Cultureel
Erfgoed)

04 Achtergevel (collectie
Rijksdienst voor het Cultureel
Erfgoed)

05 Plattegrond begane
grond van de Bethlehems-
vergadering, reconstructie
situatie 1631 (tekening
H.J. Zantkuijl)

06 Achtergevel, omstreeks
1929 (collectie Rijksdienst
voor het Cultureel Erfgoed)

Bossche Hofje Palmgracht 20–26, Amsterdam

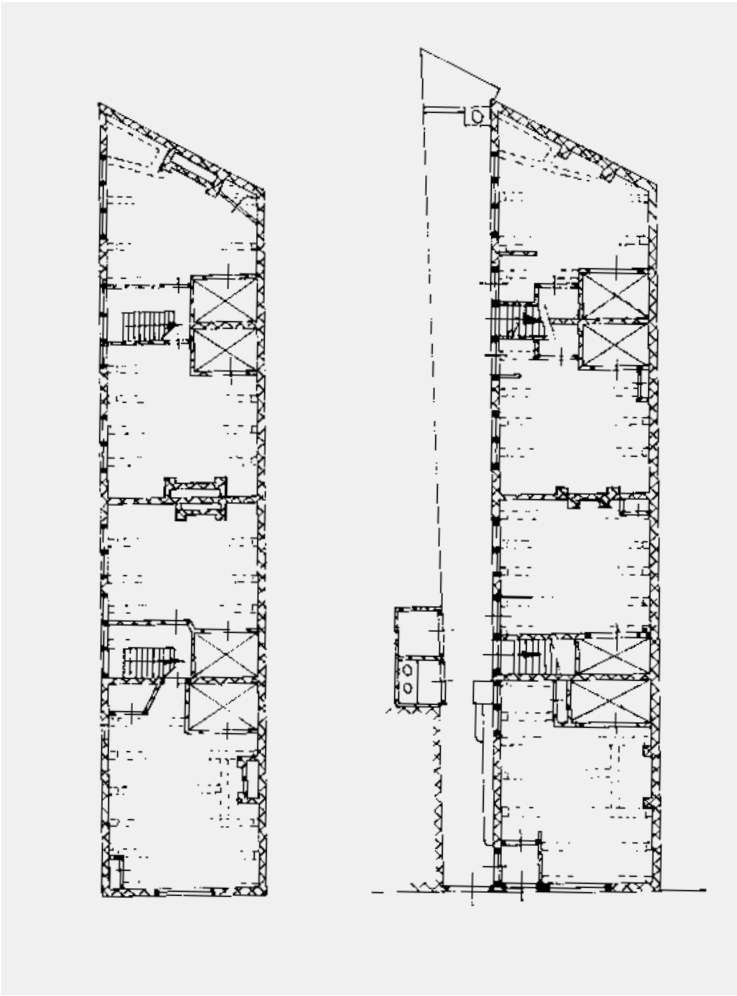
bouwjaar: 1648
verwerving: 1997
restauratie: 1952–1953 en 1997–2009

In 1648 lieten Arent Dirxsz Bosch en Pieter Adriaensz Raep de Staten van Holland weten dat ‘zy inneziende de groote noot ende behoufticheyt van vele arme oude en onvermogene luyden wel genegen soude wesen eenige erven te betimmeren met kleyne huyskens ende die pro Deo te laten bewonen’. Nog in hetzelfde jaar stichtten Bosch en Raep ieder een hofje voor armlastige vrouwen op twee naast elkaar gelegen percelen aan de Palmgracht, elk met een eigen ingang aan de gracht maar met een gemeenschappelijke binnentuin en secretenhuisje. Het hofje van Bosch had acht éénkamerwoningen, het hofje van Raep was iets groter met twaalf woningen. Arent Dirxsz Bosch was een vermogende koopman in graan en ijzer op de Oostzee. Hij was afkomstig uit Gouda waar hij in 1649 eveneens hofjeswoningen liet bouwen, om deze ‘mede door armen te laten bewoonen’. Ter financiering van het Goudse hofje werden huizen gebouwd voor de verhuur. Meeropbrengsten moesten worden uitgedeeld aan armen. In Amsterdam werden de verhuuropbrengsten van een pak-huis deels bestemd voor het onderhoud van het hofje aan de Palmgracht en ook deels voor de bedeling van armen.

Bosch liet aan zijn testament toevoegen dat het zijn wens was om ‘de huysgens ende woningen op de palmgracht nu timmerende altoos door armen te laten bewoonen sonder aan yemand om geld te verhyren’. Hij liet ook vastleggen dat de administratie van het hofje na zijn dood door enkele erfgenamen moest worden beheerd. In tegenstelling tot het naastgelegen hofje van Raep is er van het hofje van Bosch geen oprichtingsakte bewaard gebleven. Welke eisen Bosch aan de acht bewoonsters van zijn hofje stelde, is daarom niet bekend. Bosch en zijn vrouw Lysbet Jansdr de Vogel behoorden tot de doopsgezinde gemeenschap. Het hofje werd in de negentiende eeuw bewoond door acht bejaarde vrouwen van verschillende protestantse gezindten die er kosteloos huisvesting kregen. In 1915 was er geen leeftijdsgrens maar ‘gewoonlijk werd beneden de 60 niemand opgenomen’. De meeste bewoonsters ‘hadden als dienstbode, schoonmaakster of naaister gediend’. Armlastigen waren buitengesloten omdat het hofje geen gelden voor levensonderhoud verstreekte. Tot op de dag van vandaag worden alleen vrouwelijke bewoonsters toegelaten.

Het Bossche Hofje bestaat uit één vleugel, gebouwd in de diepte van het perceel, evenwijdig aan de iets grotere maar in opzet vergelijkbare vleugel van het naastgelegen

Raepenhofje. Het gebouw bevatte oorspronkelijk vier één-kamerwoningen op de begane grond en vier op de eerste verdieping (bij de restauratie zijn de kamers samengevoegd tot in totaal vier woningen). De woningen beneden hadden een eigen voordeur en tochtportaal, de woningen boven deelden twee aan twee een opgang. Iedere bewoonster beschikte in haar kamer over een bedstede, een stookplaats en een vaste kast. De indeling lijkt iets minder gestandaardiseerd te zijn geweest dan in andere hofjes. Het gemeenschappelijke secreet bevond zich op de binnentuin, rug aan rug met het secreet van het Raepenhofje. De binnenhof was door een schutting verdeeld tussen de twee hofjes.

01

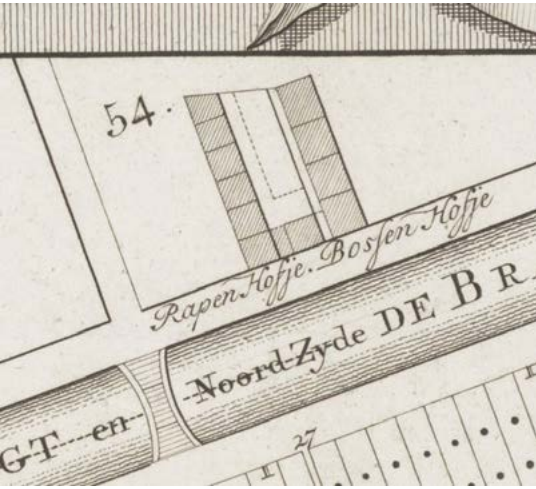
01 Plattegrond eerste verdieping en begane grond van het Bossche Hofje (tekening J. Jehee)

03 Detail van de ‘Burgerwijkkaart’, met daarop het hofje, midden achttiende eeuw (collectie Stadsarchief Amsterdam)

02 Het Bossche Hofje en het Hofje van Raep in 1931 (collectie Stadsarchief Amsterdam)

02

03

04

05

04 Binnenplaats van het Bossche Hofje in 2009 (collectie Stadsarchief Amsterdam)

05 Het Bossche Hofje met enkele bewoners, omstreeks 1900. Links de tuin van het Hofje van Raep (collectie Stadsarchief Amsterdam)

Hofje van Gratie Van der Mastenstraat 24–40, Delft

bouwjaar: 1660
verwerving: 1979
restauratie: 1936–1937 en 1967–1968

Het eerste Hofje van Gratie werd gebouwd in opdracht van Pieter Pietersz Sasbout, burgemeester van Delft, in zijn sterfjaar 1575. Het was een particuliere stichting, bestemd voor de huisvesting ‘om niet’ van zes armlastige echtparen van tenminste vijftig jaar. Dit hofje bestond uit zes woningen en lag aan de Geer, niet ver van het woonhuis van de stichter. In 1660 moest het wijken voor de uitbreiding van het wapenmagazijn van de Staten van Holland en Westfriesland. Met de schadeloosstelling van de Staten werd in 1660 een nieuw hofje gebouwd op grond geschonken door de stad in het gebied dat getroffen was door de buskruitramp van 1654. Het nieuwe hofje had zeven in plaats van zes woningen, bestemd voor zowel echtparen als alleenstaanden. Aannemer van het complex was de timmerman Wijnant Thijsse van Boshuijsen. De bouwsom bedroeg 3.400 gulden.

In de stichtingsbrief uit 1571 bepaalde Pieter Sasbout dat de bewoners tenminste vijftig jaar oud moesten zijn en dat er geen kinderen en ‘nagtslaepers’ mochten wonen. Wanneer een bewoner kwam te overlijden moest ten bate van het hofje zijn of haar ‘beste tabberd’ afgestaan worden. De weduwe of weduwnaar mocht in het hofje blijven wonen tenzij deze hertrouwde of zich misdroeg. Van de erfenis van de overledene moest zes pond worden ingehouden voor het hofje. De bepalingen werden in de loop der tijd gewijzigd, zo werd in 1660 het inleveren van het beste kledingstuk na overlijden afgeschaft en werd in plaats daarvan een inkoopsom vastgesteld. Deze is nadien verschillende keren verhoogd. Bij hun intrede moesten de bewoners het reglement van het hofje ondertekenen. Het kapitaal van het hofje bleef op peil door de inkoopsommen en legaten. Het onderhoud van de huisjes en gemeenschappelijke voorzieningen en de uitdeling van boter, kaars en turf werden betaald uit de rente-inkomsten. Vanaf het midden van de negentiende eeuw kregen de bewoners een halfjaarlijkse uitkering in geld. Het hofje werd toen niet meer bewoond door echtparen maar alleen door oude, behoeftige vrouwen. Het beheer van het hofje was van 1571 tot 1979 in handen van twee regenten, nazaten van de stichter Pieter Sasbout. Over de eeuwen waren de regenten voornamelijk leden van het geslacht Graswinckel.

De opzet van het tweede Hofje van Gratie uit 1660 lijkt enigszins op die van de Proveniershuisjes in Hasselt, maar is ruimer en de woningen zijn hier in de breedte georiënteerd. Zeven woningen zijn opgenomen in een langgerekt blok onder een doorlopend zadeldak. De huisjes zijn naar

de straat gericht en ieder huisje heeft zijn eigen voordeur. Er waren twee woningtypen: twee huisjes hadden een midden-gang met zijkamers met stookplaats aan beide zijden. Deze huisjes waren bestemd voor bewoning door twee alleenstaanden waarbij ieder oudje over een eigen verwarmde kamer beschikte en de smalle middengang en voordeur werden gedeeld. De kamers beschikten over een venster in de voorgevel, een stookplaats tegen de zijwand en een kast met bedstede tegen de achterwand. De overige huisjes waren oorspronkelijk bestemd voor bewoning door echtparen. Zij bestonden uit een voorhuis en een woonvertrek met stookplaats, bedstede en kast. Deze vijf woningen hadden een trap naar de zolder, welke ontbrak bij het andere type. Langs de achtergevel van het complex lag een gang of ‘galerij’ waarin gemeenschappelijke voorzieningen waren ondergebracht: aan de uiteinden een keukentje en secreet en in het midden een spoelplaats die loosde op een put in de tuin. In de oudste opzet had deze galerij de vorm van een houten afdak op palen. Reeds een jaar na de bouw werd dit echter gewijzigd in een dichte gang, ‘tot dienstgemack, wermte en droochte van de oude luytjes’.

Aanvankelijk was er geen ruimte voor een hof, binnenterrein of bleek. In 1700 werd een aangrenzend erf gekocht zodat de mogelijkheid ontstond achter ieder huisje een tuintje aan te leggen. Deze werden in 1884 samengevoegd tot een gemeenschappelijke tuin. In 1739 werd het naastgelegen huisje Van der Mastenstraat 24 bijgekocht. Het was aanvankelijk bestemd tot regentenkamer maar werd als spoedig als woonruimte betrokken. In 1937 verrees in de tuin een schilderijenzaal, tevens nieuwe regentenkamer. In 1949 werd ook Van der Mastenstraat 40 bijgekocht.

Fundatiebrief van het Hofje van Gratie in Delft, 1571*

Ick Pieter Pietersz Sasbout geefve ende maecke eygen ende erffelicken die huysinge mitte erfve, staende up die Geer binnen deeser stede puerlicken omme Godts willen mitte ses huysgens die ick daer up doen tymmeren hebbe, ende sijn genaemt die Hoefgens van Gratien, omme hier huysvestinge te gefven ende in te laeten bewoenen ses paer arme oude persoenen, oudt weesende vijftich jaeren in echtelicke staet sijnde sonder dat diesselfde persoenen eenyge kinderen bij hemluydens zullen hebben, die mit hem inwoenen sullen, ende dat diegenen, die daer inwoenen, geen nachtslaepers in en sullen neemen ofte andere inwoenders mit hemluydens. Ende soo wanner daer yemant van dengeenen, die in deese huysingen woenen, oflijvich wordt, daer van sal blijfven tot profijt van diesselfde

01

02

03

01 Het Hofje van Gratie in Delft (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) * Bron: Graswinckel 1975.

02 Gevelstenen

03 Achterzijde van de woningen

Hofje van Gratie

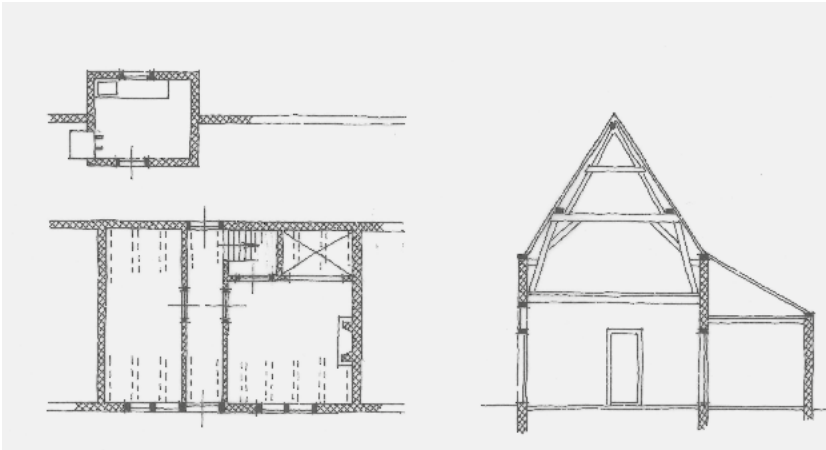
huyse voorsz tot onderhoudenisse van dien den besten tabbert off hoer beste pandt, dat se afterlaeten sullen van den ierste uflivygen ende sal den anderen lanckxlevende daer in blijven 't leefven lanck, ten waer uff hij uf sij weeder hilickte ofte misbruyckte, altijd tot seggen van de regierders van de selfden huyse, die nu sijn ofte naemels weesen sullen. Ende wanneer den lesten quam te sterfven, sal daer meede blijven tot agmentatie ende onderhoudenisse van de voorsz huysgens ende lasten van dien van ses ponden hollants upstaende mits daerbij imployerende altoes dat van 't voirhuys, schuyer ende die tweede solders, die over die IIII huysgens sijn of comen sal van huyer ofte anders tot goedtduincken van de regierders als voeren. Ende geefve over, dat van nu voortaan hier gifters ende thoeseynders van weesen sullen voor die ierste reyse mijn drie kinderen als Grietgen, Aeltgen ende Marritgen mit hoer mans in der tijt weesende, ende nae haer overlijden II of III die ouste ende naeste van den bloede mit een of twee van de jongste gasthuysmeesters van den ouden gasthuys in der tijt weesende, die welcken sullen moegen uutsetten die onvredelijcken leeven ofte misbruyckten, tot huerluyder discretie; ende die van den bloede is ende plaetse omme Godts willen begeeren, sullen geprefereert weesen voir andere, ende een arme schamele porter voor een vreemde.

P. Sasbout. 1571.

04

04 De doorlopende gang met pomp achter de woningen (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

05

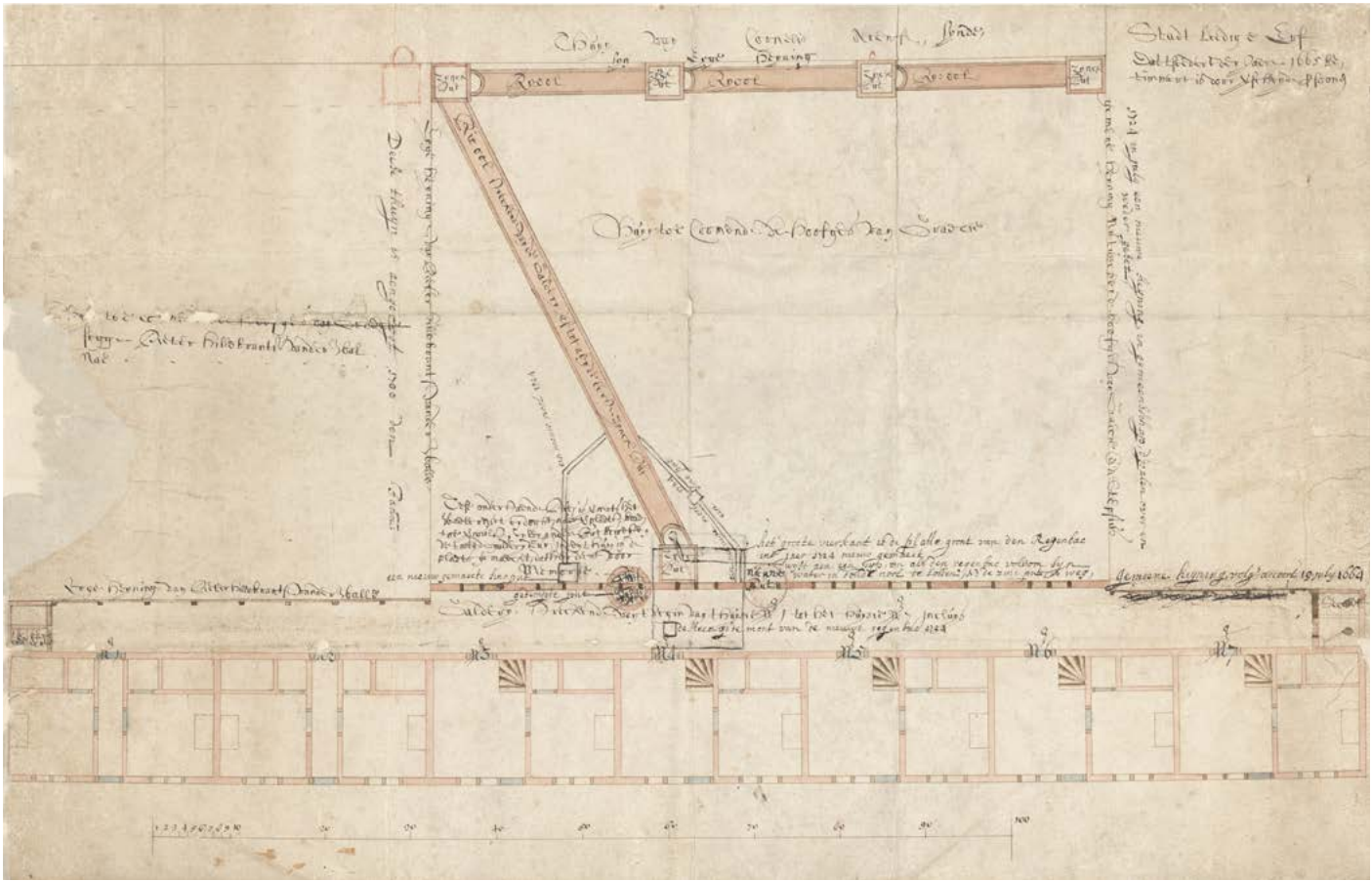
05 Plattegrond begane grond en dwarsdoorsnede van één van de woningen met gang, situatie 1998 (tekening H.J. Zantkuijl)

06 Detail van de stadkaart van Delft van 1678–1703 met daarop het Hofje van Gratie (collectie Gemeentearchief Delft)

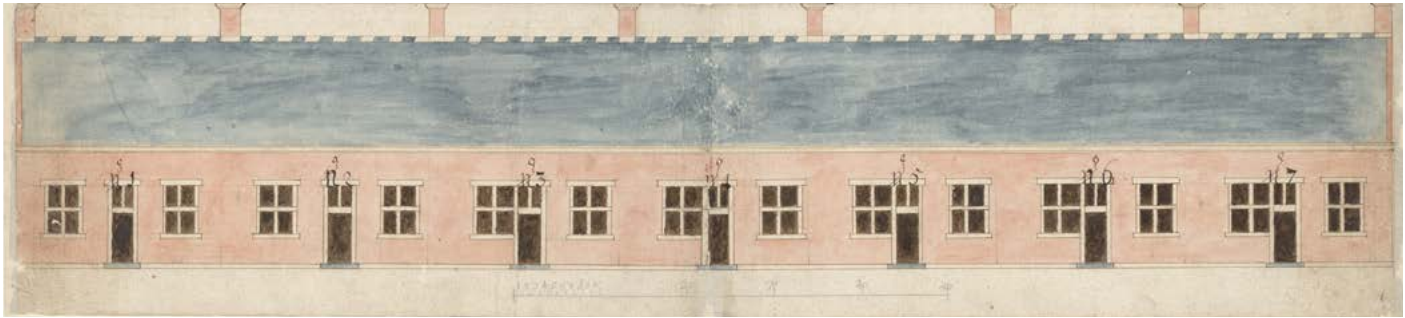
06

07 Plattegrond van het hofje, omstreeks 1724 (collectie Gemeentearchief Delft)

07

08 Geveltekening van het hofje, omstreeks 1724 (collectie Gemeentearchief Delft)

08

Claes Stapels Hofje Munnickenveld 21, Hoorn

bouwjaar: 1682
verwerving: 1987
restauratie: 1954 en 1979

Het Claes Stapels Hofje werd in 1682 gesticht ‘tot onder-stand van eenige weduwe ende vrijster die niet wel konne voort koomen’. In dat jaar kochten de doopsgezinde kooplieden Jan Jansz Koekebacker en Pieter Bos en de remonstrantse notaris Claes Stapel, twee grote vroeg zeventiende-eeuwse huizen bij de stadswal van Hoorn met het oogmerk een vrouwenhofje te stichten. Nadat het bezit met enige buurerven was uitgebreid, was er voldoende ruimte voor de bouw van hofjeswoningen achter de twee huizen. De bouw werd gefinancierd door een collecte onder welgestelde burgers. Het hofje, dat aanvankelijk werd aangeduid als ‘het Vrouwenhofje’, werd beheerd door drie regenten en bewoond door onvermogende weduwen en alleenstaande vrouwen.

De bewoonsters waren gereformeerd, remonstrants of doopsgezind en men streefde ernaar de verdeling over deze geloven gelijk te houden. Het reglement kende de bijzondere bepaling dat men elkaar vrij diende te laten in het beleven van de eigen godsdienst. Katholieken en luthersen waren uitgesloten. Er waren drie regenten, voor ieder geloof een. De bewoonsters kwamen uit de midden-klasse en waren veelal werkzaam geweest in beroepen als dienstbode of naaister. Aanvankelijk moesten de vrouwen ieder jaar voor de regenten verschijnen om verlenging van bewoning te vragen.

Het hofje bezat twee grote zeventiende-eeuwse huizen aan het Munnickenveld (tegenwoordig geen onderdeel meer van het hofje). Deze waren verdeeld in drie verhuurde woningen en droegen zo bij aan de instandhouding. In het rechterpand was een kleine regentenkamer ondergebracht en in het linker huis mogelijk een waskeuken. De bewoonsters waren voor hun kookvuur niet afhankelijk van centrale voorzieningen.

De hofjesbewoonsters werden in hun levensonderhoud ondersteund met preuven. Zo kregen ze bier, roggebrood, wittebrood, melk, beschuiten en zeep. Eens per jaar werden ze voorzien van boter, kaas, tarwemeel, gort, erwten en bonen. Voor de verwarming van de huisjes kregen de vrouwen jaarlijks tien ton turf. De preuven waren echter beperkt en afhankelijk van de beschikbare middelen. Zo werd vlees niet uitgedeeld. Voor hun overige levens-benodigdheden moesten de bewoonsters zelf zorgen, dus geheel armlastige vrouwen konden er niet wonen. In de beginjaren golden er ook bepalingen omtrent bezittingen.

Bij intrede moest iedere vrouw haar bezit aan het hofje afstaan en na haar dood verviel de nalatenschap aan het hofje.

Het hofje bestaat uit drie lage vleugels met éénkamer-woningen en een regentenkamer, gelegen rond een binnentuin. De bebouwing is gefaseerd tot stand gekomen. De westelijke vleugel met vijf woningen onder een door-lopende kap verrees kort na 1682. Twee jaar later werden er in de noordoosthoek van het binnenterrein drie woningen gebouwd. Aan de oostzijde bouwde men in de achttiende eeuw nog drie woningen. De noordzijde van het hofje, aanvankelijk een bleekveldje, wordt ingenomen door een in 1895 gebouwde nieuwe regentenkamer en een in 1876 verbouwd huisje voor de ‘hospes’ of hofjesvrouw. De hospes, een van de bewoonsters, zag toe op de dagelijkse gang van zaken in het hofje. Zij deed verslag aan de regenten en zorgde voor het uitdelen van de preuven. Haar huisje was iets groter dan de andere woningen. Naast haar woning stonden twee secreten. De binnenplaats van het hofje was in gebruik als tuin met bleekveldje, fruitbomen en bloemen-perken. Tegen de huisjes stonden waterpompen en bankjes.

Iedere woning had in de voorgevel een deur en een venster. De kleine woonkamer, waar werd gewoond, gekookt en geslapen, had tegen de zijmuur een stookplaats, ruggelings gekoppeld met de stookplaats van de buurvrouw. De getimmerde wand daartegenover werd ingenomen door een bedstede, een tochtportaal bij de voordeur en een vaste hoekkast. Vanuit het portaal ging een steektrap, waarvan het onderste gedeelte was uitgevoerd als een losse ladder, omhoog naar de zolder. Doordat de achter-gevel een stuk hoger was dan de voorgevel was er op zolder ruimte voor de opslag van brandstof en mogelijk voor het drogen van wasgoed. Later, op het moment dat de bedstede in de meeste huisjes uit de woonkamer werd verwijderd, werd hier een slaapkamer gemaakt. In 1954 en 1979 is het hofje verbouwd waarbij huisjes twee aan twee zijn samengevoegd. Hierbij ging de oude indeling grotendeels verloren. Ook de regentenkamer werd toen tot woning verbouwd. Het zeventiende-eeuwse poortje dat nu voor het hofje staat is afkomstig van de Latijnse School van Hoorn. Aanvankelijk had het hofje een houten schutting met poort, later een ijzeren hek.

01 De twee zeventien-
de-eeuwse huizen met daar-
naast het Claes Stapels
Hofje (collectie Rijksdienst
voor het Cultureel Erfgoed)

02 Het Claes Stapels Hofje,
gezien vanaf de binnentuin
(collectie Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed)

01

02

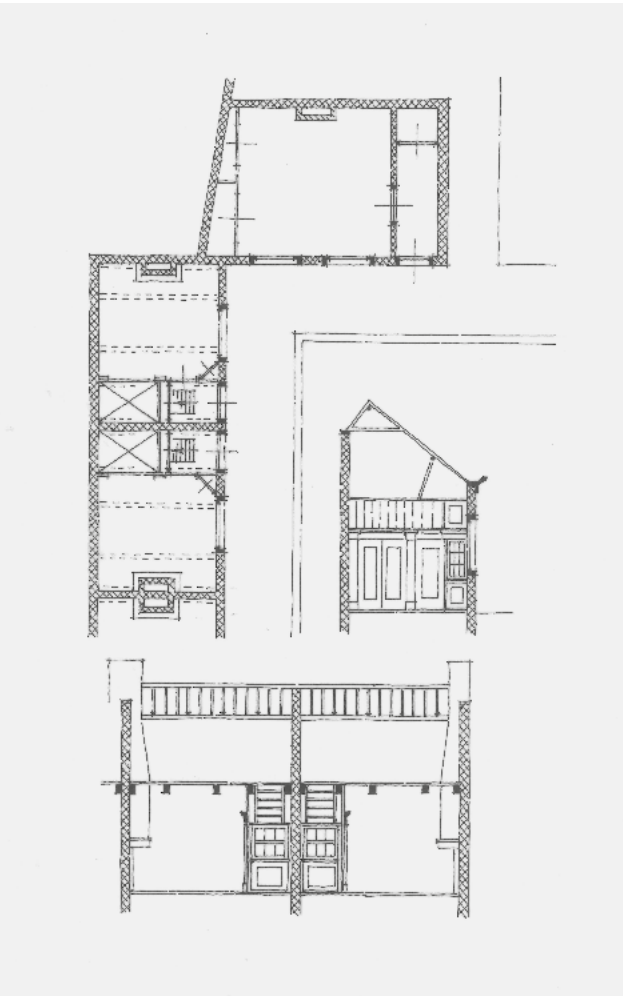
Claes Stapels Hofje

Reglement voor de bewoonsters van het Claes Stapels Hofje, 1682*

Notitie van de prove en ‘t gunt ijder proveniressen in en opt Vrouwen Hofje wonen sal mogen genieten

- 1. De vrij en kosteloose bewoning van soodanige Huysje als ijder sal worden toegevoegt.
- 2. Het gebruik van ‘t Veldt put en bak voor haarselven, en van ‘t gebruik van de groote keuken om daar te mogen wassen mitsdan weder schoonmaken, ijder sal vrijheid hebben om in en uijt te gaan daar en soo ‘t haar betaamt ook ter predicatie gaan daar elk gewoon is en verkiesinge maakt, mitsdat sij maken des avonds voor 10 uren thujs of in ‘t Hofje wesen.
- 3. Haar geensints te begeven tot het nuttigen van sterken dranck, als swaar bier, wijn, brandenwijn of andere gedistilleerde wateren, ook niet te zuigen van toeback, ten ware jmant van de voors specije als medicijne tot conservatie van gezondheid most gebruiken in welken cas of gevalle de soodanige het als dan ook soo sober, heijmelijck en in ‘t verrborgen sal moeten doen, het niemant sal mogen merken op dat sij altoos geen aanstoot aan ijmant ter wereld geve en vooral seer groote sorge dragen dat noit in ‘t minste tot misbruick onmatigheid of dronkenschap komt te vervallen.
- 4. Noijt met ijmandt op het Hofje te twisten of te kijven, dan een den ander iets te verwijten of malkanderen qualijk, vinnig of schamper te bejegenen, maar vrendelijck en lief-tallig met malkanderen om te gaan, en schoon der al ijmant mochte wesen, die haar of door overijling of swakheijd hier tegen quame te vergrijpen als verhoopt word neen, soos al den ander gehouden zijn daar op te swijgen zulks over te zich te lijden en te verdragen, maar soo het meer malen met deselve voorviel, dan sulks aan ijmant van de Opsienders sediglijk bekent te maken, gemerkt wij in ons Hofje genegen zijn liefde, vrede en godvruchtigheijd te bouwen ende het geensints tot een twistnest gemaakt te hebben.
- 5. Oock selfs niet met malkanderen heftiglijk te disputeren ofte twistredenen over verschillige geloofspoinckten en insichten van religie, die onder de huijdendaagse Christenen in verschil staan, maar met malkanderen als gesusters Vroom gerust en verdraagsaam leeven.
- 6. Malkanderen ale liefde te bewijsen behulpsaamheijt en handrijkinge daarin den een den anderen noodig heeft en insonderheijd in siekten en anderen ongelegentheden naar vermoogen.
- 7. Datse ook voornemen om den Heere te Vreesen, te Dienen en gehoorsamen naar inhoud van sijn Heijlig woord in ‘t Nieuwe Verbond geopenbaard.

- 8. Datse haar alle vorders goede ordene de Huijshoudinge rakende sullen onderwerpen.
- 9. Datse ook alle jaren omtrent alderheijligen de Opsienders sullen moeten vragen die genegen is te blijven oft Haar gelieft, datse voort moogen continueren.
- 10. Dat niemant van sijn prove die elk komt genieten iets buijten het Hofje directt of indirectt sal mogen brengen.
- 11. Dat elk getrouwelijck aan de Opsienders in tijt van de aanneminghe sal moeten openbaren wat sij in eigendom besitten of in de Werelt hebben en ‘t geen bij ijder die der in comt te woonen met ter dood word ontruijmt ter sij noch in ‘t Hofje is sal moeten in ‘t geheel aan ‘t Hofje in eigendom vervallen.

03

- 03 Plattegrond en doorsnede van een woning in het hofje, reconstructie situatie voor 1982 (tekening H.J. Zantkuijl)
- 04 Binnentuin omstreeks 1900-1924 (collectie Westfries Museum)
- 05 Het Claes Stapels Hofje (tekening H.J. Zantkuijl)
- 06 Binnentuin omstreeks 1920-1940 (collectie Vereniging Oud Hoorn)

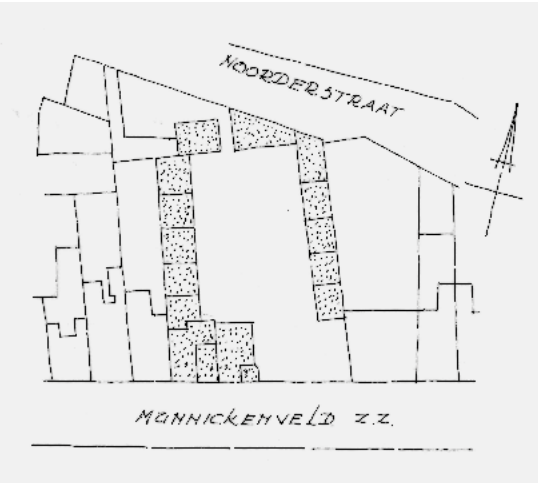
* Bron: Jeeninga 2002.

04a

04b

05

06

Proveniershuis Overschieestraat 1, 7–15 / Proveniershuis 1–30, Schiedam

bouwjaar: 1756–1761
verwerving: 2005
restauratie: gefaseerd vanaf 2005

Na de Reformatie veranderde de bestemming van het middeleeuwse Leprooshuis van Schiedam, een instelling voor besmettelijke zieken gelegen op het ‘seyckenvelt’ aan de Schie net buiten de stad. Het ontwikkelde zich van een verpleeghuis voor zieken tot een tehuis voor oudere burgers, zowel alleenstaanden als echtparen. Vanaf het eind van de zestiende eeuw is sprake van proveniers die zich inkochten en in 1593 werd het oude Leprooshuis door de stad afgebroken en herbouwd. Het nieuwe proveniershuis had een hoofdgebouw en een ommuurde binnentuin met een rij huisjes. Volgens een stedelijke ordonnantie betaalden de proveniers bij hun intrede een inkoopsom en trakteerden zij de bewoners op een half vat bier. Met de inkoopsom verzekerden ze zich van levenslange huisvesting en verzorging. De proveniers moesten bij binnenkomst in het bezit zijn van een ‘bed’ (matras) met lakens, slopen, kussens en dekens, een stoel met een kussen, vier servetten, een zilveren lepel en een tinnen kroes. Na overlijden vervielen deze bezittingen aan het Proveniershuis. Lepel, kroes en servetten moesten mee worden genomen naar de eetzaal, waar gezamenlijk werd gegeten.

Het leven in het Proveniershuis was aan regels gebonden. De poort van het complex werd ‘s winters bij zonsondergang gesloten en zomers om acht uur. De gemeenschappelijke maaltijden waren om twaalf uur ‘s middags en om zeven uur ‘s avonds en men had te accepteren wat de pot schafte. Voor en na de maaltijden werd er gebeden en op zondag moest men naar de kerk. De proveniers kregen naast de hoofdmaaltijden ook boter en brood voor hun ontbijt en turf en kaarsen. Het kapitaal van het Proveniershuis werd beheerd door een college van regenten dat verantwoording aflegde aan de burgemeesters van de stad. De uitgaven werden gefinancierd uit de inkoopsummen en uit rente op het kapitaal. De inkoopsom die de proveniers moesten betalen was afhankelijk van de woning en van de leeftijd. Uit de bedragen kan worden afgeleid dat de bewoners tot de eenvoudige burgerij behoorden. Ze hadden voldoende gespaard om zich van een verzorgde oude dag te verzekeren. In het Proveniershuis werd de orde bewaard door een ‘binnenmoeder’. Deze zal ook gezorgd hebben voor de gezamenlijke maaltijden. In geval van ordeverstoring hadden de regenten het recht een provenier voor zes of twaalf weken uit zijn of haar huisje te zetten. De meeste problemen deden zich voor met openbare dronkenschap.

In 1717 werd het complex uitgebreid. Er waren toen dertig huisjes en negen bovenkamers. De huisjes aan de binnentuin konden worden gebruikt door echtparen of werden dubbel bewoond door alleenstaanden. De negen kamers op de verdieping van het hoofdgebouw waren in gebruik voor enkele bewoning. Dit systeem met twee woningtypen kennen we ook van het Hofje van Gratie in Delft. Tussen 1756 en 1761 werd het Proveniershuis op aandringen van de regenten ingrijpend vernieuwd. Deze herbouw werd gefinancierd door de stad en uitgevoerd naar plannen van stadsarchitect Ary van Bol’Es. Mogelijk werden bouwdelen uit 1717 in de nieuwbouw opgenomen. Uit de bouwrekeningen en notulen van het stadsbestuur kan worden opgemaakt dat de bouw in twee fasen plaatsvond. In de rekeningen komen de namen voor van de Delftse beeldhouwer-stucadoor Joseph Bollina en van leden van de bekende stucadoorsfamilie Luraghi.

Het Proveniershuis bestaat sinds de herbouw van 1756–1761 uit een hoog poortgebouw, twee langgerekte vleugels met woningen aan een binnentuin en een groot hoofdgebouw aan de achterzijde. De 29 woningen in de vleugels waren bedoeld voor echtparen of voor dubbele bewoning door twee alleenstaanden. Ze hadden ieder een portaaltje en kamer op de begane grond, een kamer op de verdieping en een zolder. De kamers beschikten over een stookplaats, een bedstede en een kast. Bedstede, kast, portaaltje en trap waren in een getimmerde wand opgenomen. De centrale eetzaal was ondergebracht in het hoofdgebouw. Hier waren ook gemeenschappelijke secreten. Deze werden rond 1900 vervangen door losse toilethokken bij ieder huisje apart, waardoor het gevelbeeld van de huisjes aan de binnenplaats veranderde. Opzij van de eetzaal waren de keuken en voorraadkamers gesitueerd en vermoedelijk ook het verblijf van de binnenmoeder die de leiding had over de inkoop en bereiding van de maaltijden. De andere zijde van het hoofdgebouw was het domein van de regenten. Hier was een benedenkamer, waarschijnlijk voor administratieve doeleinden, een statig trappenhuis en een regentenzaal op de verdieping. Bij de bouw werd veel aandacht besteed aan de afwerking van dit vertrek. De verdieping boven de eetzaal was verdeeld in negen éénkamerwoningen voor alleenstaanden. Anders dan het hoofdgebouw bevatte het poortgebouw geen bijzondere functies. Hier waren ook woningen gesitueerd, qua indeling en maatvoering in grote lijnen identiek aan de woningen in de vleugels. Deze historisch gegroeide structuur wijkt enigszins af van de meeste andere hofjes in Nederland, waar in of bij de centrale poort veelal de regentenkamer is ondergebracht.

01 Het Proveniershuis in 1927 (foto C. Steenbergh, collectie Het Geheugen van Nederland)

02 Het Proveniershuis in Schiedam (foto Henk Snaterse)

01

02

03

04

03 De binnentuin van het Proveniershuis van Schiedam in 1984 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

04 De binnentuin

05 Bedstede in een woning in het achterhuis, tijdens de restauratie van 1972 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

06 De regentenkamer in 1972 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

07 Plattegrond van het Proveniershuis naar een opmeting uit omstreeks 1980

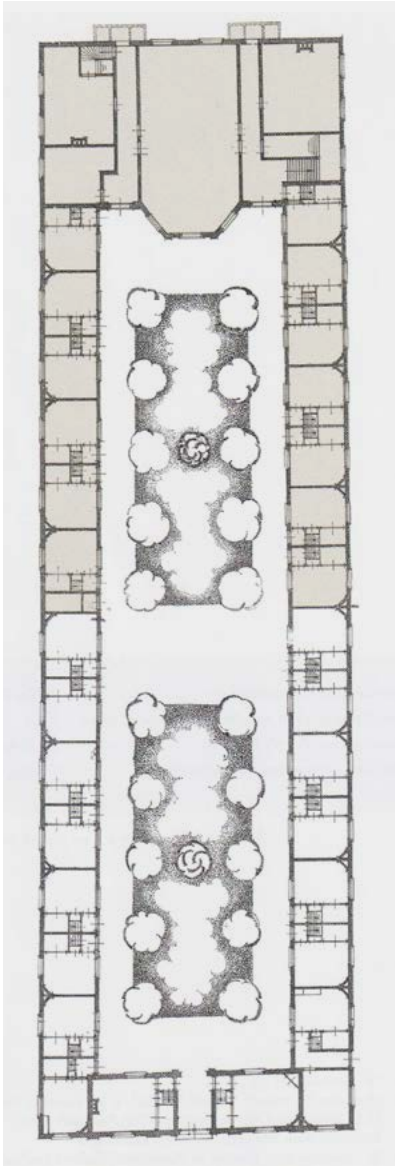
08 De binnentuin

05

06

07

08

Teylers Hofje Koudenhorn 64, Haarlem

bouwjaar: 1785–1787
verwerving: 2020
restauratie: 1989–1991

Het Teylers Hofje is vernoemd naar Pieter Teyler van der Hulst, een doopsgezinde zijdekoopman en geldhandelaar die in het midden van de achttiende eeuw één van de rijkste inwoners van Haarlem was. In 1729 kocht Teyler het Koldershofje aan de Grote Houtstraat, dat in de zeventiende eeuw was gebouwd op de restanten van een middeleeuws gasthuis. Het hofje werd in 1730 uitgebreid met twee dwarsvleugels en het stond hierna bekend als het Teylers Hofje. Teyler overleed in 1778, en liet per testament geld na aan bijna alle liefdadigheidsinstellingen in Haarlem. Zijn enorme nalatenschap werd beheerd door vijf vrienden, aangesteld als directeuren van wat later de Teylers Stichting zou worden genoemd. Onderdeel van zijn wensen was dat moest worden gekeken naar de uitbreidingsmogelijkheden van het hofje aan de Grote Houtstraat. Teyler bestemde het hofje voor dames van alle kerkelijke gezindten, een unicum op dat moment.

Voor de uitbreiding van het hofje werden plannen gemaakt door architect Leendert Viervant (1752–1801), ook verantwoordelijk voor de beroemde Ovale Zaal van het uit de nalatenschap opgerichte Teylers Museum. De mogelijkheden tot uitbreiding werden door de directeuren echter te klein geacht, en het hofje werd mogelijk ook niet voor naam genoeg bevonden om de nalatenschap van Teyler te representeren. Er werd besloten op zoek te gaan naar een aan te kopen terrein, om een nieuw hofje te bouwen. In 1784 kochten de directeuren de leegstaande brouwerij ‘Het Gekroonde Hoefijzer’ aan de Koudenhorn, een kade langs het Spaarne. Naar plannen van Viervant verrees hier tussen 1785 en 1787 een nieuw Teylers Hofje. Het hofje aan de Grote Houtstraat werd verkocht en kwam bekend te staan als het Vrouwe- en Antoniegasthuis. Op 5 mei 1787 betrokken de bewoonsters het nieuwe hofje aan de Koudenhorn.

Het Teylers Hofje is een hofje in de meest klassieke zin van het woord: het heeft vier vleugels rondom een royale binnentuin. Het bestaat uit een monumentaal poortgebouw waarin de regentenkamer en een beheerderswoning zijn opgenomen, en drie vleugels waarin 24 woningen werden ondergebracht. Het hofje is bijzonder monumentaal, wat een specifieke wens van de directeuren van de Teylers Stichting lijkt te zijn geweest. Viervant had de opdracht gekregen om een hofje te ontwerpen ‘in een deftige en welgeschikte Bouworde’. Met name de strenge, classicistische bouwstijl van de regentenkamer en het poortgebouw met

vrijstaande zuilenportico, zijn kenmerkend voor de vormen-taal die zich eind achttiende eeuw ontwikkelde in Nederland. De spaarzame decoratie van het exterieur van de voorgevel, met natuurstenen guirlandes boven de vensters en een brede kroonlijst, een fronton met snijwerk en een hoge attiek, geven het geheel een statig voorkomen. De regentenkamer, links in het poortgebouw, werd volledig bekleed met blank eikenhout, door middel van pilasters geled in vakken. In het vertrek kwamen meubelen van verschillende Haarlemse leveranciers en een rijk bewerkte console-tafel naar ontwerp van Viervant zelf. Het vertrek wordt gedomineerd door een groot regentenportret door Wijbrand Hendriks, waarop de eerste directeuren van de Teylers Stichting zijn afgebeeld, de secretaris en Viervant zelf. De directeuren vergaderden oorspronkelijk op de laatste dinsdag van de maand en aten daarna gezamenlijk.

De woningen in het hofje hebben één kamer met een bedstedewand met bedstede, inbouwkast en een trap naar een zolderverdieping die oorspronkelijk als berg-ruimte zal hebben gediend. Per twee delen de huisjes een portaaltje. In de zijvleugels waren twee ruimtes met secreten en spoelbakken opgenomen. Achter het geheel was een bleekveld voor het drogen van de was, de bewoonsters dienden de binnentuin vrij te laten, om niet af te doen aan de deftige uitstraling van het hofje. De bewoonsters ontvingen verschillende preuven, in 1807 bestonden deze uit dertig stuivers weekgeld, wekelijks een tarwebrood en vijf stuivers voor ‘grutterswaren’ en elk jaar vijfentwintig ton turf, veertig pond vlees, twee vaatjes boter en een zak aardappelen. Op de verjaardag van Teyler, 25 maart, kregen de bewoonsters een krentenbrood en een fles wijn. Dokters en apothekerskosten werden door de Teylers Stichting betaald, en als een bewoonster overleed werd honderd gulden voor de begrafenis beschikbaar gesteld.

Reglement voor de bewoonsters van het Teylers Hofje, 1787*

1. Vierentwintig vrouwen, zijnde weduwen of bejaarde dochters, zullen begunstigd worden met de inwoning en de preuves, thans door Heeren Directeuren der Nalaten-schap van den heer pieter teyler van der hulst, aan de bewoonsters toegelegd, of in vervolg toe te leggen ‘t zij mindere of meerdere dan de tegenwoordige; aan welke Heeren Directeuren, als Regenten van dit Hofje, de begevinge der opvallende plaatsen staat, ieder op zijne beurte, met goedkeuring echter der overige Heeren.
2. Men zal, zoveel mogelijk, geene andere voorwerpen

01 Het Teylers Hofje in Haarlem (foto Arjan Bronkhorst) * Bron: De Koning 1807.

02 Binnentuin van het hofje (foto Arjan Bronkhorst)

01

02

Teylers Hofje

met de inwoning begunstigen, dan die, benevens uit hare winsten of andere inkomsten, van de ordinaire preuves bestaan kunnen.

3. De genen, welken eene plaats verkrijgen, moeten medebrengen, alles wat tot ordentelijke meubileering van de woningen, en tot verschooning van hare lichamen noodig is, en voor het minste voorzien zijn van: *Een Bed en Hoofd-peuluw, Twee Hoofdkussens, Twee Matrassen, Drie Dekens, Drie paren Lakens, Drie paren Slopen, Zes Hembden, Een ordentelijke voorraad van Kleederen en de noodwendigheden tot Huishouding.* Maar zullen de bewoonsters gehouden zijn, alles wat zij van meubilen of kleederen op het Hofje brengen, door den Opzigter of Opzigteresse te laten bezien, alvorens hetzelve op het hofje zal mogen vernachten, opdat zoowel olijke, dat aan de quantiteit voldaan is, als inzonderheid, dat alles rein is en zuiver van ongedierte, waarop de geen, aan wien het opzigt over dit gesticht is toevertrouwd, zeer nauwkeurig acht zal hebben te nemen, en het geen mogt besmet zijn of als zoodanig voorkomen, aanstonds van het Hofje verzenden, zonder zulks, wanneer maar eenige twijfel valt, den geringsten tijd in de woningen te laten blijven; en zal aan den Opzigter of Opzigteresse elk nieuw opkomende bewoonster moeten betalen 3 Guldens eens.

4. Al wat de bewoonsters bij dezelve overlijden zullen nalaten, zal komen aan hare Erfgenamen.

5. De bewoonsters zullen, zoo ras zij op het hofje komen, aan Regenten moeten opgeven, elk twee Personen, welken zij tot Executeuren van hare uiterste willen en Bezorgers van hare Begrafenissen, bij behoorlijke acte, hebben aangesteld of ten eersten zonder tijdverzuim zullen aanstellen; en zijn gehouden, zoo dikmaals zij daarin verandering maken, aan Regenten hiervan kennis te geven, en indien het gebeuren mogt, dat de geenen, die door haar worden opgegeven, niet mogten zijn naar het genoegen der Regenten, zullen zij anderen moeten benoemen en aanstellen ten genoegen van dezelve Regenten.

6. De preuves voor nieuwe Bewoonsters zullen niet eerder gerekend worden integaan, dan nadat zij dadelijk op het Hofje zijn komen wonen en eenen nacht geslapen hebben.

7. De bewoonsters mogen des daags uit en ingaan naar haar goedvinden; ook des avonds tot 10 uren uit – en ingelaten worden; doch zijn gehouden te zorgen dat zij des avonds ten tien uren binnen zijn, zullende niemand na tien uren mogen worden ingelaten, ten ware bij zekere gelegenheid, aan den Opzigter, door eene of andere der bewoonsters vooraf kennisse waren gegeven, dat zij begeerden later t’ huis te komen, en hiertoe verzoek ware gedaan, hetwelk echter niet vele malen, en alleen om goede redenen zal mogen ingewilligd worden; en zal alsdan door zoodanige bewoonster aan den Opzigter of Opzigteresse

voor het openen van de deur moeten betaald worden twee stuivers wanneer zij na het slaan van tien uren, en zes stuivers wanneer zij na het slaan van elf uren t’ huis komt. Na twaalf uren zal niemand ingelaten worden, en gelijk de zoodanige dan den geheelen nacht buiten het Hofje moeten blijven, hetwelk nimmer vrijstaat dan met kennis en toestemming van den Heer oudsten aanwezenden Regent, zoo zal wegens het eene zoowel als het andere, die correctie geschieden, welke door Regenten, aan wiens zulks dadelijk zal moeten worden bekend gemaakt, naar de omstandigheden zal geoordeeld worden verdiend te zijn.

8. De genen die zich zullen willen begeven buiten de Stad of in dezelve elders eenige dagen vertoeven, zullen gehouden zijn deswegens verzoek te doen aan den oudsten Regent.

9. Niemand zal zich ‘t zij in of buiten de Stad, langer dan zes weken in ‘t jaar, van het Hofje mogen absenteren, en ingevalle iemand mogte noodig hebben, langer tijd afwezig te zijn, zal daartoe in het volle College van Regenten verzoek moeten doen of laten doen, en zich aan de schikkingen van Regenten daaromtrent onderwerpen, zullende de genen die langer dan de verkregen toestemming inhoudt, afwezig blijft, verbeuren één Gulden voor elke week, welke van haar ordinaire Preuve zal worden afgekort. Die buiten kennis en toestemming van Regenten één jaar lang van het Hofje afwezig blijft, zal hare plaats verbeuren en van dezelve geheel vervallen zijn. En zal de Opziger of Opzigteresse ten dien einde nauwkeurig acht moeten geven, op den tijd dat de bewoonsters alzoo uitgaan en wederkeren; en daarvan goede aantekening houden.

10. Zoodanige bewoonsters, welke wegens hoogen ouderdom of langdurige zwakheid, in hare woningen niet gevoeglijk kunnen worden opgepast of vertrouwd, zullen, ‘t zij op eigen verzoek, ‘t zij op goedvinden van Regenten worden overgebracht ten huize van eene harer Bloedverwanten of elders, ‘t zij in of buiten deze Stad, en daar de gewone Preuves zoo veel de omstandigheden zulks toelaten, blijven genieten.

11. De bewoonsters zullen niemand, ‘t zij haar bloedverwant of vreemde bij zich in hare woningen mogen laten vernachten; veel min bijwoning vergunnen buiten kennis en toestemming van Regenten, en nimmer dan tot wederzeggens toe; noch ook zelve of door anderen in hare woningen neering of arbeid doen, dan moet toelating of goedkeuring der Regenten.

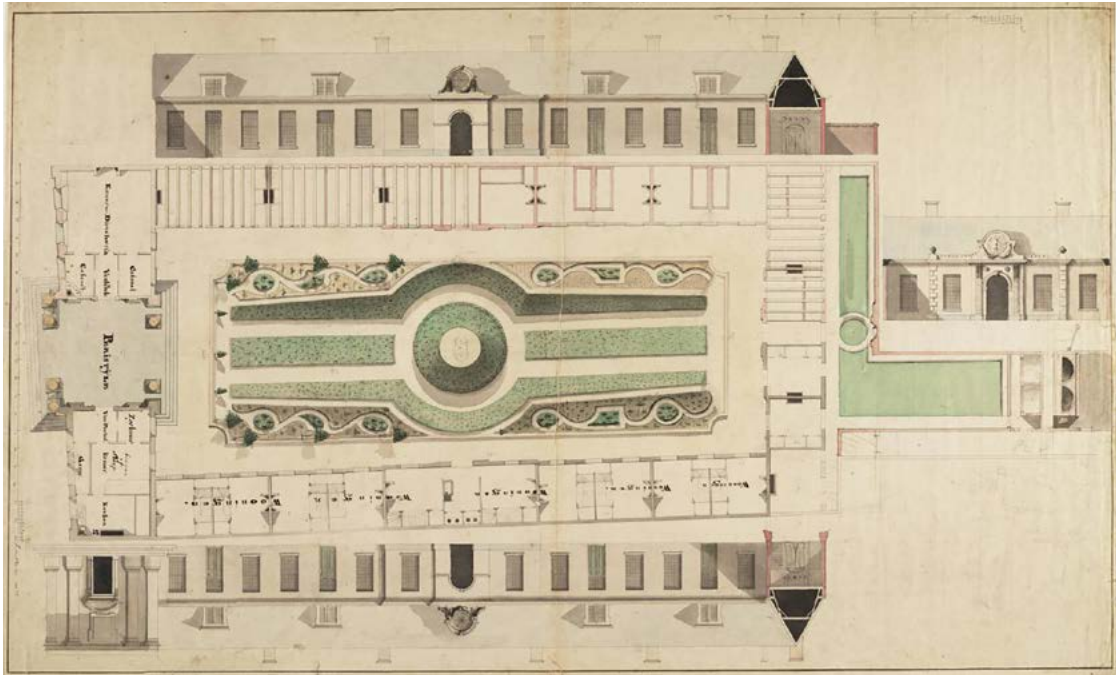
12. Niemand zal des nachts vuur of licht mogen aan hebben, dan met kennis van den Opzigter of Opzigteresse, welke verplicht zijn alle avonden ten half elf uren de ronde te doen, en te zien, of de noodige voorzorgen daaromtrent wel zijn genomen, zijnde de gemelde Opzigthebbende

03 Ontwerptekening voor het Teylers Hofje door Leendert Viervant, 1785 (collectie Teylers Stichting)

04 Teylers Hofje aan de Koudenhorn, kopergravure door De Witt en Visser Bender, 1807, naar een tekening van F.A. Milatz van omstreeks 1800 (collectie Noord-Hollands Archief)

05 Ontwerptekening voor de voorgevel van het Teylers Hofje door Leendert Viervant. Het uitgevoerde gebouw wijkt iets af van deze tekening (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

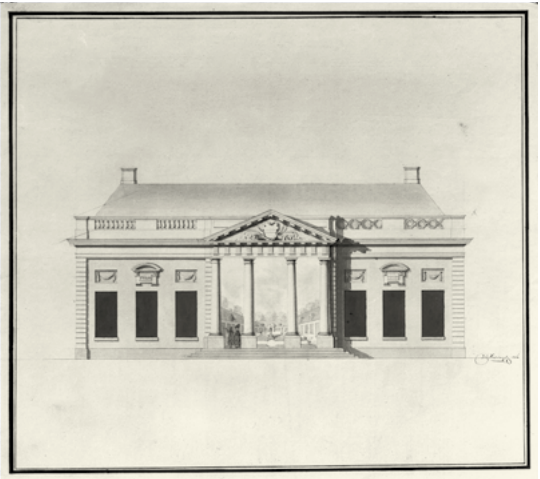
06 Binnentuin in 1904 (collectie Historische Vereniging Haarlem, Noord-Hollands Archief)

03

04

05

06

Teylers Hofje

eens vooral gemagtigd, om de woningen, den inboedel en kleederen der bewoonsters ten allen tijde naar te zien, ten einde alle ongemakken van brand, zoo veel mogelijk is, te voorkomen, als ook om te verhoeden, dat de woningen met ongedierte besmet worden.

13. Die des winters of bij ziekte hare bedden willen warmen, zullen ten dien einde zich van geen bedstoof mogen bedienen, maar van een tinnen of aarden waterfles, welke de Opzigter zal moeten van water voorzien en verzorgen.

14. Die brand veroorzaakt, al ware het zonder zware gevolgen en schade, zal hare plaats op het Hofje verliezen.

15. Die bevonden wordt in hare woning dove kolen te bergen, buiten daartoe wel geschikte doofpotten; of heete asch buiten haar aschpot werpt, of elders buiten de vervulde aschbak brengt, zal verbeuren eene boete van zestig stuivers.

16. Als de Opzigter of Opzigteresse, 't zij bij dage of des nachts mogt bevinden, dat iemand der bewoonsters nalatig was in het wel bezorgen van vuur en licht, zal dezelve verplicht zijn, daarvan zonder oogluiking aan Regenten kennis te geven; gelijk mede indien eenige woning met ongedierte besmet geraakte, en zal zoodanige nalatige of slordige bewoonster door Regenten, naar bevinden van zaken, door inhouden der preuves, en des noods met verbeurte van de plaats op het Hofje gestraft worden.

17. Niemand mag waschen of plassen anders dan binnen hare woning of in het pomphuis, en in dit laatste moet elk weder opruimen en schoonmaken, het geen door haar is vuilgemaakt of overhoop gehaald, op de boete van twaalf stuivers, zoo dikwijls zij daarin nalatig worden bevonden. Ook zal niemand eenige kleeding, doeken of iets dergelijks mogen hangen over boomen of planken of latwerk in de tuin te plaatsen, maar zulks zoo ver de ruimte toelaat, alleen op de achterplaats mogen geschieden.

18. Ook mogen de bewoonsters niet in de tuin gaan of bloemen plukken, noch honden of katten houden.

19. Niemand zal eenige droge of natte vuiligheid ergens anders mogen brengen of werpen, dan in de steenen asch- en vuilnis – bakken, op eene boete van twaalf stuivers bij elke overtreding te verbeuren.

20. Die zich in wijn of sterken drank te buiten gaat, zal, voor de eerste reize, verbeuren zes weken ordinaris preuven; en voor de tweede maal daarin bevonden wordende, terstond met schande van het Hofje gezet worden, en hare plaats voor altoos verliezen.

21. De bewoonsters zijn verpligt met elkanderen in alle vriendelijkheid, eendragt en vrede om te gaan, en zich van allen twist, krakeel en gekijf zorgvuldig te wachten. Ingeval van verschil, zullen zij de zaak aan den Opzigter of Opzigteresse, met bescheidenheid, moeten te kennen geven, die haar lieden zal trachten te bevredigen, en zulks niet gelukkende, of zoo de zaak van groot aanbelang is, zal

die in de eerstvolgende vergadering van Regenten moeten gebragt en daarop door dezelve de noodige voorzieningen en order gesteld worden.

22. Die iemand onhebbelijk bejegent, lastert, vloekt of zweert, zal daarover door de Regenten bestraft en in boete beslagen worden, naar bevinding van zaken, behoudende de Regenten altoos de magt, om de bewoonsters, die zulks door een onbetamend gedrag, zware misdrijven en buitensporigheden zullen verdienen, met verlies van hare plaatsen en preuven, voor altoos, te straffen.

23. Ingeval van ziekten kunnen de bewoonsters buiten hare kosten met raad en geneesmiddelen bediend worden door den Doctor in de medicijnen en den Apothecar, daartoe door Regenten verzocht en aangesteld, wien de Opzigter en Opzigteresse ten dien einde volgens derzelver last roepen zullen. Nogtans worden der bewoonsters niet verboden met andere Doctoren te raadplegen, mits zelve als ook de medicamenten door hun voorgeschreven, door haar zelve betaald worden; gelijk voor enige rekening der bewoonsters blijven de Chirurgijns en de geneesmiddelen, door die aangewend.

24. Als eene zieke bewoonsters hulp en bijstand, 't zij om te verbedden, te verschoonen of anderzins noodig heeft, of moet bewaard, opgepast en bewaakt worden zoowel bij dagen als bij nachten zal elke andere bewoonster, die niet zelve ziek of te zwak is, op haar beurt de zieke moeten bedienen en bewaken, te beginnen van de naaste buur en zoo rond te gaan, tot dat alle hare beurten hebben gehad, en dit telkens, zoolang deze oppassing noodig zal zijn. Wanneer over de beurten verschil tussen de bewoonsters mogt ontstaan, zal de Opzigter of Opzigteresse daarover uitspraak doen, en zoo iemand hierin weigerig of nalatig in deze verpligting mogt bevonden worden, zal in derzelver plaats, door Regenten eene andere gesteld worden ten koste der gene wier beurtte het was. Zoo zullen ook de bewoonsters, die afwezig mogten zijn, op hare beurten eene andere in hare plaats moeten stellen of tot de kosten daarvan betalen naar goedvinden van Regenten, die de bewoners bij dezen op het allerernstige vermanen zich van dezen liefdepligt der oppassing van hare zieke medebewoonster, met alle naarstigheid en bereidwilligheid, naar vermogen te kwijten.

25. Wanneer eene der Bewoonsters overlijdt, zonder iemand harer naaste Vrienden of Exuteuren van haar Testamen daarbij tegenwoordig is, zal de Opzigter of Opzigteresse in het bijzijn der twee naaste geburen, de kisten en kasten sluiten, en de sleutels met die van hare woning onder zijne bewaring nemen, en dan aanstonds van het overlijden de wete laten doen aan dezelve Executeuren of naaste Vrienden, en aan de Regenten.

07 Pilasters met kapitelen in de regentenkamer (foto Arjan Bronkhorst)

09 Regentenkamer (foto Arjan Bronkhorst)

08 De initialen van Pieter Teyler van der Hulst (foto Arjan Bronkhorst)

07

08

09

Teylers Hofje

26. Wanneer de Executeuren van het Testament zullen gekomen zijn, zullen aan dezelve de sleutels hier boven gemeld, moeten worden overgegeven, die zij met zich zullen nemen, als zij uit het sterfhuis zullen gaan, maar zullen gehouden zijn, zoolang hunne directie over het sterfhuis duurt, zoo dikmaals als zij uit hetzelfde gaan, aan den Opzigter of Opzigteresse of bij het afwezen van dezelve aan de twee naaste bureu van het sterfhuis, te laten zien, dat vuur en licht door hen wel bezorgd worden gelaten, op eene boete van vijftentwintig guldens, ten behoeve van de Diaconie Armen dezer Stad, voor elke nalatigheid daaromtrent, ieder reize, te verbeuren.

27. De doodkisten zullen moeten gemaakt worden door den timmerman van het Hofje en volgens de keuren dezer Stad, aan welken voorts ten opzigte der Begrafenissen, welke op eene Burgerlijke wijze moeten ingerigt worden, zich de Executeuren in alles te gedragen hebben.

28. De lijken zullen, zoo ras die gekist zijn, worden overgebracht, in het vertrek daartoe geschikt, en niet langer boven aarde gehouden worden, dan Regenten zulks, naar omstandigheden, zullen gelieven te bepalen.

29. Ter begrafenis zullen niet meer dan twintig paren menschen verzocht worden; en als er wijn wordt geschonken, niet meer dan acht stopen wijn, en als er bier wordt geschonken, niet meer dan een half vat worden ingelegt.

30. De genoodigden ter begrafenis zullen zoo voor als na dezelve in de woning van de overleden opgewacht worden.

31. Aan den Opzigter of Opzigteresse zal wegens elk sterfgeval, uit de nalatenschap der overledene betaald worden, eene somma van drie guldens.

32. Voor of na de begrafenis zal niemand in het sterfhuis mogen vernachten, en op den dag der begrafenis, zullen allen voor tien uren des avonds, zich uit hetzelfde en van het Hofje moeten begeven, doch alvorens den Opzigter of Opzigteresse laten zien, dat vuur en licht wel bezorgd zijn op gelijke boete als bij Art. 26. gesteld is.

33. De Bezorgers der begrafenissen, en verdere vrienden of erfgenamen zullen verhoeden, dat er eenige onordentelijkheden op het Hofje voorvallen of eenige schade aangebragt worden; en zullen de schade, die er mogt gebeuren, moeten beteren, en daarenboven, ten behoeve van de Diaconie-Armen dezer Stad, betalen zoodanige boete, als Regenten zullen goedvinden, hen op te leggen.

34. Binnen veertien dagen na de begrafenis zal het sterfhuis ontruimd, bezem-schoon gemaakt aan den Opzigter of Opzigteresse vertoond, en aan dezelve de sleutels overgegeven worden, ten ware een langer tijd konde verkregen worden, van den Regent, aan wien de begeving der opengevallen plaats staat.

10 Het Teylers Hofje gezien vanaf het Spaarne (foto Arjan Bronkhorst)

11 Het poortgebouw vanuit de binnentuin (foto Arjan Bronkhorst)

35. De gestelde Executeurs en Bezorgers der begrafenissen zullen gehouden zijn, dit Reglement in alles wat hun aangaat, te achtervolgen, ten welken einde de Opzigter of Opzigteresse hen zoodanig Reglement moet ter hand stellen, zoo zij geen bij de overledene vinden. En worden de bewoonsters door de aanvaarding harer plaatsen gehouden zich zelven en hare Erfgenamen of de Executeurs harer Testamenten, voor zoo veel die aangaat, aan dit Reglement te verbinden en te onderwerpen.

Directeuren der nalatenschap van den heer p. teyler van der hulst, als Regenten van dit Hofje, behouden zich wel uitdrukkelijk de magt en vrijheid om dit Reglement ten allen tijde zoodanig te vermeerderen, te veranderen en te verklaren, als zij in der tijd nut en geraden zullen oordeelen.

Aldus gedaan en vastgesteld bij de ondergeteekenden in voorsz. hunne qualiteit binnen Haarlem den 30 maart 1787.

Is geteekend

WILLEM VAN DER VLUGT.
ANTONI KUIJS.
GERARD HUGAART.
ADRIAAN VAN ZEEBERGH.
JAN HERDINGH.

10

11

Kamerwoningen achter De Messingklopper Ee gracht 31 en 33, IJlst

bouwjaar: 1669 en 1886
verwerving: 1919
restauratie en gedeeltelijke sloop: 1926

‘De Messingklopper’ werd in 1669 als woonhuis gebouwd, gezien de fraaie gevelarchitectuur vermoedelijk voor een vermogende familie. Het staat aan stadsgracht de Ee en links van het huis is een open gang of steeg die toegang geeft tot een achterterrein waar oorspronkelijk een tuin of boomgaard was met een landbouwschuur die reeds voorkomt op de kadastrale kaart van 1832. In 1886 kocht de Algemeene Armvoogdij van de stad IJlst het pand. In de landbouwschuur tegen de achtergevel werden vier één-kamerwoningen voor ‘behoeftege’ gezinnen en alleenstaanden ondergebracht. In het huis zelf werden een opzichterswoning en een gemeenschappelijke keuken ingericht. In 1919 kwam het complex in desolate staat in bezit van Vereniging Hendrick de Keyser. Het bevatte toen zeven éénkamerwoningen. Iedere woning had een portaaltje en een of twee bedsteden. Tegen de aanbouw stond een gemeenschappelijk secreet. De overtuin met waterstoep langs de gracht was in gebruik als bleekveld. De achteraanbouw werd gesloopt bij de restauratie van 1926 en de indeling van het complex in kamerwoningen verviel toen.

02

01

01 De Messingklopper in IJlst, omstreeks 1900 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

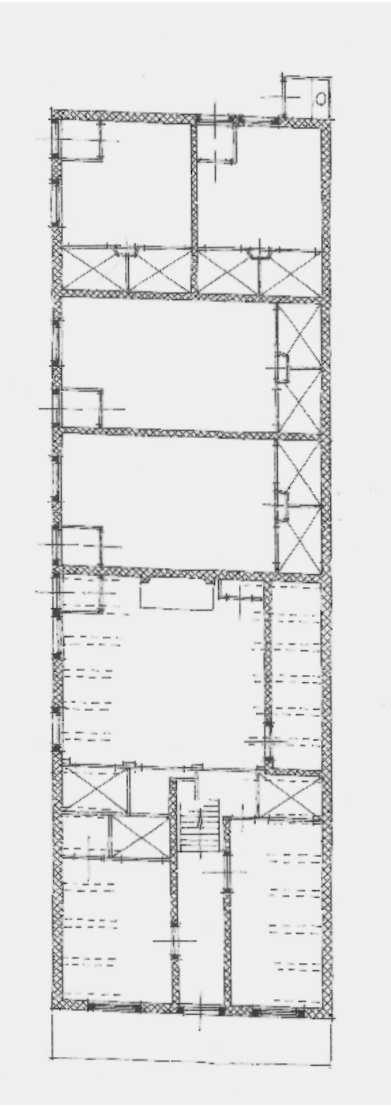
02 De Ee gracht met bleekveld voor De Messingklopper, eerste helft twintigste eeuw (collectie Tresoar Leeuwarden)

03 De Messingklopper, omstreeks 1900 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

04 Plattegrond begane grond van De Messingklopper, situatie na de verbouwing tot kamerwoningen in 1886 (tekening H.J. Zantkuijl)

03

04

Hofje van Belois Aleidastraat/Hofje van Belois 1–37, Schiedam

bouwjaar: 1926
verwerving: 2005
restauratie: gefaseerd vanaf 2005

Het Hofje van Belois, gebouwd in 1926 naar ontwerp van de Schiedamse architect Arie Stahlie, is een voorbeeld van een sociaal huisvestingsproject als voortzetting van twee oude hofjes. De geschiedenis van de instelling gaat terug tot 1589. In dat jaar verzocht Huybrecht Corssen, heer van de ambachtsheerlijkheid Belois, aan de vroedschap van Schiedam om een stuk grond beschikbaar te stellen om daarop ‘camerkens te timmeren ten behouve van schamele ende arme luyden’. Het was kort na de Reformatie en Corssen kreeg grond toegewezen van het Sint-Annaklooster. Uit de stichtingsakte, die dateert uit 1593, blijkt dat het hofje bestond uit twintig woonhuizen en een ‘bakhuys ende koornsolder’. Corssen verklaarde het te hebben gebouwd ‘ter eeren van godt, en tot onderhoudt van armen en gebrekkelijke vrouwen’. Hij begunstigde het hofje met land en financiële middelen. In de loop van de jaren werden er meer legaten aan het hofje toegekend. Er werden twee regenten of ‘buitenvaders’ aangesteld, bij voorkeur familie van de stichter, die verantwoording moesten afleggen aan de burgemeesters van de stad. Later was er een college van regenten met drie leden. Zij bedeeden de bewoonsters met een financiële toelage als dat nodig was, met kermis- en kolengeld, met turf, tarwe, bier, vlees, boter en gerst en met een uitkering bij ziekte.

Het hofje was bedoeld voor ‘ouden of jonge vrouwe, die haer leven onmagtig sijn, en haer kost niet mogen winnen, ende aelmisse nodig hebben’. Om in aanmerking te komen voor een woning moesten de vrouwen vijf jaar in de stad hebben gewoond. Er was een avondklok en er mochten geen kinderen wonen. Een op het hofje wonende ‘binnenmoeder’ hield toezicht op de dagelijkse gang van zaken. De vrouwen brachten hun eigen huisraad mee dat na hun overlijden verviel aan het hofje. Naast dit hofje aan de Noordmolenstraat liet Corssen in 1597 een rijtje van vijf armenwoningen bouwen in de Kreupelstraat, dat het Kleine of Buitenhofje werd genoemd. Er was dus sprake van twee ‘hofjes’ van Belois. De huisjes van het grote hofje stonden rondom een bleekveld met pomp en er was een regentenkamer. In de achttiende eeuw werd het gebruikelijk om ‘inkopers’ of proveniers toe te laten, vrouwen die zich door een eenmalige betaling van een vast bedrag verzekerden van levenslange huisvesting en een jaarlijkse uitkering van brandstof en levensbehoeften. De inkoopsum was afhankelijk van de leeftijd. Daarnaast werden huisjes verhuurd, bij voorkeur aan behoeftige personen. Vanaf de

negentiende eeuw werden de regenten door de gemeenteraad benoemd, op voorspraak van de zittende regenten. Zij legden jaarlijks verantwoording af aan de raad.

In de negentiende en twintigste eeuw raakten de huisjes in verval. Zowel herbouw als nieuwbouw buiten de stad werden overwogen. In 1926 werd een nieuw hofje gebouwd in Schiedam West naar ontwerp van architect Arie Stahlie in een ‘vroeg Delftse School’ baksteenarchitectuur. In totaal zijn er 36 woningen waarvan de opzet voortbouwt op hofjeswoningen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Het hofje is gebouwd op een veelhoekige plattegrond waardoor een verrassende aanleg ontstond. Twee poortgebouwen, opgenomen in de buitenste woonblokken, geven toegang tot het besloten terrein waarvan het centrum wordt gevormd door een langwerpig pleintje. Aan drie zijden staan de woningen, gegroepeerd in bouwblokken onder doorlopende zadeldaken, alle met de voorgevel georiënteerd op de binnentuin. De regentenkamer neemt een centrale plaats in. Deze is ondergebracht in een vrijstaand gebouwtje en heeft een uitgebouwde driezijdige erker met uitzicht op het hofje. De begane grond van ieder huisje bevatte op slechts dertig vierkante meter een halletje, een woonkamer met vaste kast en betegeld schouwkje voor een kachel, een slaapkamer, een keukentje met provisiekast, een toilet en een trap naar boven. Er was in deze tijd nog geen aparte douche of badruimte. De ruime zolderverdieping was in gebruik als bergruimte en voor het drogen van de was.

De hofjeswoningen waren bedoeld voor bejaarde vrouwen. De inkoopsum bedroeg tussen de 600 en 1000 gulden, afhankelijk van de leeftijd. De minimumleeftijd was vijftig jaar. Daarnaast werden er ook huisjes verhuurd. Pas in 1973 stopte men met nieuwe inkopers. Ook de uitkeringen uit het stichtingskapitaal gingen nog enige tijd door. Zo werd in 1958 nog kolengeld en kermisgeld uitbetaald. Mannen werden inmiddels wel toegelaten, veelal broers of echtgenoten van de bewoonsters, maar het recht van bewoning werd altijd door de vrouw verkregen. Nog in de jaren veertig moesten de regenten toestemming geven aan de inwonende man om te mogen blijven wonen in een huisje waar de hoofdbewoonster was overleden.

Fundatiebrief van het Hofje van Belois in Schiedam, 1593*

Wij Melchior Willems van Walhouk, Balluw en Schout, Willem Jans van Heugelom, en Jacob Willems Brasser, Burgemeesteren, Jacob Lambregtse, Mr. Carle Lambregts, en Jan Jacobse de Vegt

* GA Schiedam, Archief
Hofjes van Belois, inv. nr. 2.

01 Het oude Hofje van Belois in de binnenstad van Schiedam, 1927 (collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

03 Poortgebouw
04 Gebouw met regentenkamer

02 Het Hofje van Belois in Schiedam-West

01

02

03

04

Hofje van Belois

Dat gecompareert is Hubregt Corsen, Borger en gebooren poorter, de welke verklaerde, ter Eeren van Godt, en tot onderhoudt van armen en gebrekkelijke vrouwen, gefondeert en opgericht te hebben zekeren 20 woonhuysen met nog een bakhuys, en koorn:solder ten diensten van deselven 20 woonhuysen, staande tussen den Raem, en steedes siekenhuys, met sulken vrijdommen van accys, als ‘t gasthuis, manhuys enz. hier hebben, met atvys van de vroetschappen gegunt welke oude wijfkens hof, hij gedateert en begiftigt heeft. 1 Losrenten van 36 ponden groot vlaems ten lasten Gerrit Meese Vis gehipotiqueert op seker huys en erfe, mitsgaeders op sekere halve schur en plaesen, staende op de goystraet. Nog een Losrenten van 25 ponden vlaems ‘s jaers, sprekende op de steden van Brouwershaven. [...] De huyssie onderhouden uit de inkomste en loflijk reparatie geven; De heeren van de wet, ‘s jarlijks op goede vrijdag te ectigeeren twee goede mannen van des testateurs bloeden, of aen sijn bloeden gehilijkt. De welke als buiten vaders de inkomste vant hoffie sulle ontfangen en uitdeelen, ‘s jarlijks in de maent Aug. Elk huyssie dat bewoont wert 15 ton turf. En alle maenden 12 voor een jar gerekent ½ agtendeel tarwe. En alle maenden 1/8 bier van 2 gl: ‘t vat En alle jaer in de slagtijt van de beesten 20 pond vandt vlees. En alle jaers 2 halv: agtendeelties boter, war van het eerste half agtendeeltie sal uitgedeeld werden in primo 9b en ‘t 2 agtendeeltie in Mey. En voors alle jaren primo 9b een tonne Oosterste gierst die gelijkom gedeelt sal werden. De buiten vaders alle jaer rek. te doen aen borgmeestren. So wanneer een van de buiten vaders sterft, sal de overblijvende een ander in des overleden plaets met advijs van borgm: stellen of kiessen of so wanneer niemant van sijne bloede daertoe bequaem geoordeelt werdt, sullen de heeren voornoemt een ander uit hen Corpus van de Gemeenten, daer toe bequaem sijnde gekosen werden. De buiten vaders sullen indese vergadering ook ontfangen, ouden of jonge vrouwe, die haer leven ommagtig sijn, en haer kost niet mogen winnen, en de aelmisse nodig hebben. Te wete Borgersvrouwen, of die ten minste 5 à 6 jaer, in dese stadt gewoondt hebben. Altijt regardt nemende, dat vrouwe van des fondateurs bloeden of aen sijn bloede gehilijkt, vooral geprefereert sullen werden. Geen vrouwen sullen in dese vergadering kindere bij haer mooge hebben ofte late wonen. Wat vrouwen in dese vergadering ontfangen werden, sullen daer komen met verlies van haer goederen. Op te voorwaerde als sij met de buiten vaders sullen accordeeren.

05 De regentenkamer met een interieur uit 1934–1935 (collectie Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie)

06 Woonkamer met schouw voor een kachel

07 Woonkamer richting keuken en slaapkamer

08 Het Hofje van Belois

09 Plattegrond begane grond van één van de woonblokken van het hofje (tekening J. Jehee)

Elke vrouw sal gehoude sijn te brengen 1 bet 2 dekens 2 paer slaep lakens 2 oorkussens 2 sloopen daer toe, met 1 tinne waterpodt ten minste 2 pond swaer, met een tinne kannen weegt ten minste 1 pond. 9 tinne plattielen wegende elk 1 1/2 pond. En voors andere huisraet, potte, pannen. enz. om haer te behelpen van welk goet en huisraet, sij gebruyk sullen hebben haer leven lang gedurende. En na haer overlijden sullen deselve vervallen, ten behoeffen van dese vergadering. En ten profijte van dien en hof werden. En of de uitdeeling aen dese vergadering so voorsz: staedt so verre niet kan strekken so sal in dien gevallen ‘t een of andere gemindert werden. En so de inkomste vermeerderen, sal de uitdeeling vermeerdert werde, ten naasten oorbaer en profijte van die schamele vrouwen. Een igelijke vrouw, ‘s weeks te betalen 12 pen: hollans in en bos die daar toe bij een van de vrouwe bewaert sal werde door bevel en last van de buite vaders die de sleutels sullen bewaren, en visentatie doen, of de betaling geschiedt na behoren van welke penningge, als eenigge vrouwe siek of bedde vast sijn, en vrouw gehuist sal werde, om op te passe, etc. De onwillige die de blank niet geven verbeuren de alimentatie. Alle de vrouwe dewelke int hoffie woone sullen savons met het luyde van de wagtklok binnen de poort moete sijn, als de klok ophoudt de poort sluyten, sonder weer uit te moogen gaen, of ‘s nagts uit te blijven ten waren met concent van de Regenten, op de verbeurte van een maendt alimentatie. Sullen alle die vrouwen, de buiten vaders, en haer huys vrouwen obidieeren, op peinen van mitter daet uitgeset te werden, niets uitnemende ‘t geenen door haer ingebrogt is. So wanneer eenigge vrouwe haer oneerlijk aenstelde, sullende de buitenvaders met advijs van borgm: aenstonts uit het huys moogen setten, mis na haer neemt als ‘t voorsz. is. Of bij brand of quade fortuyne de voornoemde huysse vernielt werde, sal de uytdeeling so lang ophouden, dat deselve weder opgeboudt werden. Indien namaals bij verloop, of verandering deses fundatie, eenige vermeerdering of vermindering eyste, sullen de buiten vaders met advijs van borgerm: mogen doen tot oorbaer en profijt van de genen de in dese vergadering sullen wonen. Deses oorkonden hebben wij Schout, Burg: Schepenen voorn: onsses stedes Secreet Segel Hier onder aen doen hangen op den 19b 1593 C. Muys.

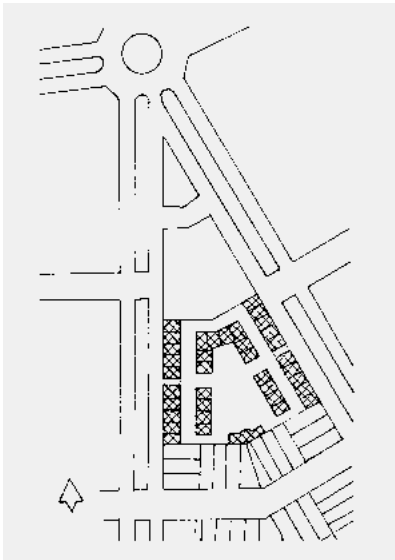
05

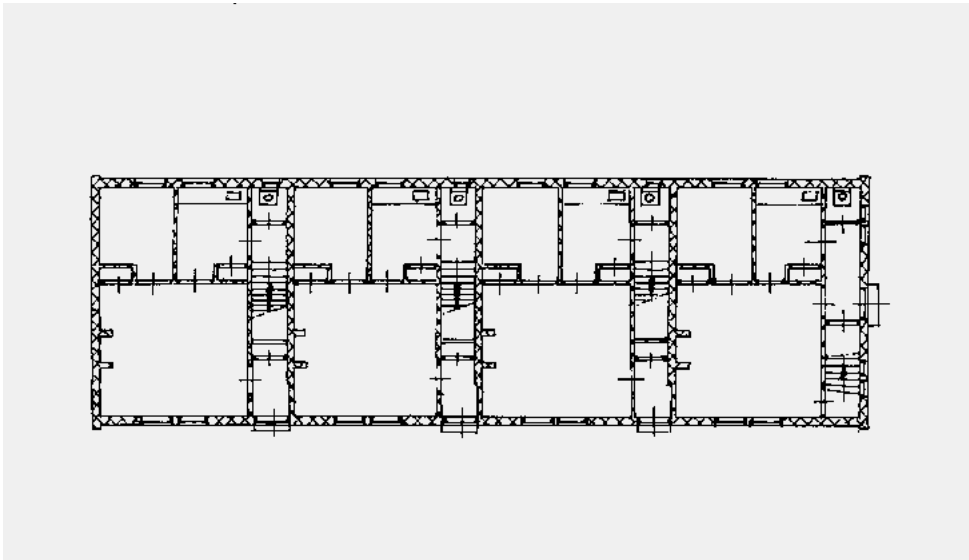
06

07

08

09

Karwijhof Karwijhof 1 t/m 32, Nagele

bouwjaar: 1956
verwerving: 2016
restauratie: gefaseerd vanaf 2016

De sociale huurwoningen aan de Karwijhof, gebouwd in stroken aan een ‘hof’, maken deel uit van het stedenbouwkundig plan voor het dorp Nagele. Het is een voorbeeld hoe de typologie van het beschutte hofje doorwerkte in een sociaal huisvestingsproject in de twintigste eeuw. Nagele, op het nieuwe land van de Noordoostpolder, werd geheel ontworpen naar de ideeën van het Nieuwe Bouwen. Een belangrijk streven van de betrokken architecten was het opheffen van een sociale hiërarchie, het nieuwe dorp mocht om deze reden geen kern hebben omdat dit zou kunnen duiden op een bepaalde structuur of sociale spreiding. Het centrum werd niet gevormd door een kerk en winkels, maar door een groot open grasveld, waarin verspreid vier kerken en drie scholen staan, voor de verschillende christelijke geloofsrichtingen. Rondom deze kern werden verschillende ‘woonhoven’ gesitueerd, ieder eveneens gelegen aan een grasveld. In 1955 schetste Lotte Stam-Beese het eerste ontwerp voor de huurwoningen aan de Karwijhof. In het najaar werd de architect Ernest Groosman bij het ontwerp betrokken. De situering van de huizen rondom een groot grasveld was al vastgelegd in het stedenbouwkundige ontwerp, de architecten waren enkel verantwoordelijk voor de invulling van deze structuur. Samen werkten Stam-Beese en Groosman het plan voor de 32 woningen uit. De woningen werden na de bouw verhuurd door een lokale woningbouwvereniging en de huurders werden zorgvuldig geselecteerd.

De huizen aan de Karwijhof zijn opgedeeld in één lange strook van veertien woningen en drie korte stroken van zes woningen. Alle woningen zijn exact hetzelfde georiënteerd, met de tuin op het oosten en de voorgevel op het westen. De lange strook staat met de voorzijde naar het grasveld en de korte stroken staan haaks op dit veld aan smalle paden met een groenstrook. De bebouwing bestaat uit twee-onder-een-kapwoningen met gespiegelde plattegronden. De woningen zijn aan elkaar geschakeld via lagere entrees. De plattegrond van ieder huis meet 7,5 bij 8 meter, het totale vloeroppervlak is net geen 100 vierkante meter. De tuintjes aan de voorzijde waren oorspronkelijk gemeenschappelijk, de tuinen aan de achterzijde hoorden bij de betreffende woning.

Op de begane grond kwam men binnen door een tochtportaal met trap naar boven en doorgangen naar schuur en woonkamer. De woonkamer bestond uit één vierkante ruimte met een inbouwkast en een gemetselde schouw

met ruimte voor briketten- of kolenopslag. Op een tegelvloertje voor de schouw stond een kolenkachel. In de huizen was nog geen centrale verwarming aanwezig. De woonkamer werd van de keuken gescheiden door een dunne wand met zes vierkante glasramen en een deur met bovenlicht. De woningen hadden geen aparte eetkamers. Door de glazen pui kon licht volop de woning doordringen, daarmee doen de huizen aan als een vroeg voorbeeld van de latere doorzonwoning. De keukens werden voorzien van keukenkastjes van Bruynzeel, een granito aanrechtblad en een provisiekast. In de Noordoostpolder was geen gas, er werd waarschijnlijk gekookt op een kolenfornuis. Naast de keuken was een bijkeuken, oorspronkelijk met vuilewaskist en lavet. Achter het ingangsportaal bevond zich een schuur, met een kelderkast onder de trap, een kolenhok en een toilet, die alleen vanuit de schuur toegankelijk was. Bij de bouw waren de huizen niet uitgerust met een badkamer. Op de bovenverdieping waren drie slaapkamers en een ‘waskamer’ (niet veel meer dan een kast). De slaapkamer aan de voorzijde en de grotere slaapkamer aan de achterzijde hadden inbouwkasten. De waskamer had een wasbak en een tegelvloer, later is deze ruimte vaak verbouwd, bijvoorbeeld tot toilet of kast.

01

01 Woonkamer met
scheidingswand naar keuken,
eerste bewoners jaren
vijftig

03 De Karwijhof omstreeks
1956 (collectie Nationaal
Archief)

02 De Karwijhof in Nagele
(foto Arjan Bronkhorst)

02

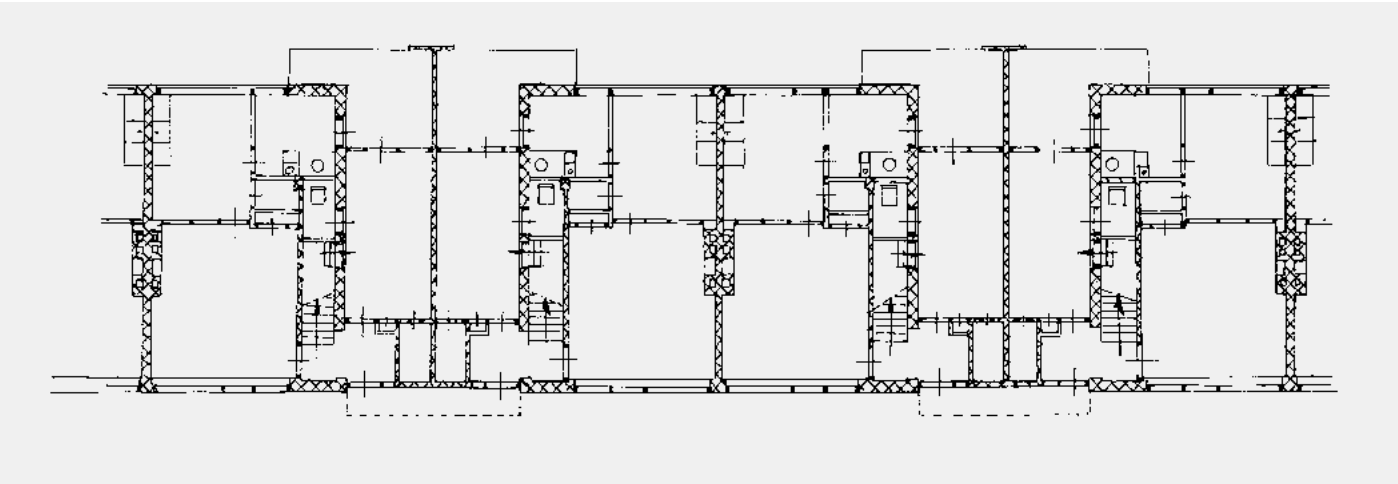
03

04

06

05

- 04 Lavet (foto Arjan Bronkhorst)

05 Plattegrond van een deel van de woningen aan de Karwijhof (tekening J. Jehee)
- 06 Keuken in Museumhuis Polman in de Karwijhof (foto Arjan Bronkhorst)

07 Woonkamer in Museumhuis Polman in de Karwijhof (foto Arjan Bronkhorst)

07

Literatuur

Boer, D.E.H., *Tussen ‘Goidscameren’ en hofjes. De ontwikkeling van charitas en ouderenzorg in Nederland tot ca. 1600*, Den Haag 2020.

Dunk, T.H. von der, ‘In ‘een deftig en welgeschikte bouworde’. Viervants ontwerpen voor het Teylershofje in Haarlem’, in: *Haerlem Jaarboek 1996*, p. 31-76.

Graswinckel, D.P.M., *Het Hofje van Gratie te Delft. Geschiedkundig overzicht*, z.pl. 1975.

Hoogstraten, D. van, *Open en besloten. Het hofje is terug van nooit weggeweest*, Den Haag 2014.

Jeeninga, W., *Het Claas Stapels Hofje in Hoorn*, Hoorn 2002.

Kingma, V., *Traditie in beweging. Nederlandse hofjes in de periode 1800–1940*, Den Haag 2018.

Kurtz, G., *Haarlemse Hofjes*, Haarlem 1972.

Looijesteijn, H., *Hofjes als paleizen. Stichters, bouwers en bewoners in de 17de en 18de eeuw*, Den Haag 2014.

Looijesteijn, H., *Bevorderaars van het goede. Een kleine bestuursgeschiedenis van het Nederlandse hofje*, Den Haag 2016.

Koning, C. de, *Tafereel der stad Haarlem*, Haarlem 1807.

Krabbe, C.P., D. Broekhuizen en N. Smit, *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle/Amsterdam 2018.

Meischke, R., H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland*, Zwolle/Amsterdam 1993.

Meischke, R., H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland*, Zwolle/Amsterdam 1997.

Meischke, R., H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies*, Zwolle/Amsterdam 2000.

Mijnhardt, W.W. red., *Teyler 1778–1978. Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest*, Haarlem 1978.

Rosenberg, P.T.E.E., ‘Enige gegevens over de bouw van het Proveniershuis in Schiedam’, in: *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser* 2005 (87), p. 44-57.

Schmitz, H., *Het Proveniershuis te Schiedam. Vijf eeuwen instelling van weldadigheid*, Schiedam z.j.

Smit, N. en W. van Elburg, *Huizen in Nederland. Aanwinsten*, Amsterdam 2018 en 2021.

Colofon

<i>Hofjes van Vereniging Hendrick de Keyser</i> Jaarartikel 2020	Vereniging Hendrick de Keyser Herengracht 172 1016 BP Amsterdam. 020 521 06 30 e-mail: info@hendrickdekeyser.nl www.hendrickdekeyser.nl
Auteurs Wouter van Elburg en Niek Smit	
Ontwerp Beukers Scholma	Websites hendrickdekeyser.nl museumhuizen.nl monumentenbed.nl bijzonderelocatiehuren.nl historischhuishuren.nl
Lithografie en drukwerk Zwaan Lenoir	
ISBN 978-90-818442-4-6	
Copyright 2021 Vereniging Hendrick de Keyser, Amsterdam	
Foto omslag Zicht op de binnentuin van het Teylers Hofje (foto Arjan Bronkhorst)	

Hofjes zijn een typisch Nederlands verschijnsel. Op talloze plekken in ons land kan het hofje, een woonvorm ontstaan uit liefdadigheid, worden gevonden. Steden als Amsterdam, Den Haag, Haarlem, Leiden en Groningen staan niet alleen in Nederland bekend als 'hofjessteden', maar worden er ook internationaal om geroemd. Aan de hand van dertien historische hofjes, proveniershuizen of verwante objecten uit het bezit van Vereniging Hendrick de Keyser wordt in deze publicatie een kleine rondgang door de geschiedenis van het Nederlandse hofje gemaakt.

'Hendrick de Keyser' is hét nationale goede doel voor het behoud en beheer van monumenten. De architectuur en interieurs in bezit van de Vereniging zijn buitengewoon en veelal origineel. Eenmaal verworven panden blijven voor altijd in bezit en hiermee speelt de Vereniging een belangrijke rol in het erfgoedbeheer van het verleden, heden en de toekomst. De huizen en gebouwen worden niet verstoep als onraakbare museumstukken maar gebruikt als woon-, vakantie- of museumhuis. Zo zorgt de Vereniging er voor dat de woongeschiedenis van Nederland op levendige wijze bewaard blijft.

Vereniging
Hendrick de Keyser